

АЛИШЕР
НАВОИЙ

ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

Буюк шоир ва мутафаккир, атоқли давлат ва жамоат арбоби Алишер Навоийнинг бебаҳо ижодий-илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон адабиёти тарихида, миллий маданиятимиз ва адабий-эстетик тафакқуримиз ривожда алоҳида ўрин тутди. Улуғ шоир ўзининг шеърий ва насрий асарларида юксак умуминсоний ғояларни, она тилимизнинг беқиёс сўз бойлиги ва чексиз ифода имкониятларини бутун жозибаси ва латофати билан намён этиб, ер юзидаги миллионлаб китобхонлар қалбидан муносиб ва мустаҳкам ўрин эгаллади.

Жонажон Ватанимиз «Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари» деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шавкат МИРЗИЁЕВ

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЎТТИЗ ЖИЛДЛИК

ТОШКЕНТ - 2022

ЎЗБЕКИСТОН ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН БАДИИЙ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
МАДАНИЯТ ВАЗИРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚАРО ЖАМОАТ ФОНДИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК НАВОИЙШУНОСЛИГИ

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ ЖИЛД

*** **

Хусниддин ЭШОНҚУЛОВ
САМОВОТ - ИШҚ МАЗҲАРИ

*** **

Отабек ЖЎРАБОЕВ
МУМТОЗ АДАБИЁТДА
МУҒАННИЙНОМА

НАВОИЙ ВА ТАРИХ

*** **

Хуршид Абдурашид
ЎЗБЕК ДРАМАТУРГИЯСИДА АЛИШЕР НАВОИЙ
ОБРАЗИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

*** **

Ақром МАЛИКОВ
“ХАМСА”НИ ФЕНОМЕНОЛОГИК ТАДҚИҚ
ҚИЛИШ МАСАЛАСИ

*Мир Алишер Навоий таваллудининг
580 йиллиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси
давлат мустақиллигининг 30 йиллигига бағишланади*

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Беҳзод Йўлдошев, Баҳром Абдуҳалимов, Абдулла Аъзамов, Бахтиёр Назаров,
Сирожиддин Саййид, Акмал Нур, Шухрат Сирожиддинов, Гулчехра Рихсиева,
Муҳаммаджон Имомназаров, Ваҳоб Раҳмонов, Муслиҳиддин Муҳиддинов,
Иброҳим Ҳаққул, Боқижон Тўхлиев, Нусратулло Жумахўжа, Қосимжон Содиқов,
Султонмурод Олим, Шухрат Ризаев, Афтондил Эркинов, Нурбой Жабборов,
Каромат Муллахўжаева, Мирзо Кенжабек, Сайфиддин Сайфуллоҳ, Исажон Султон

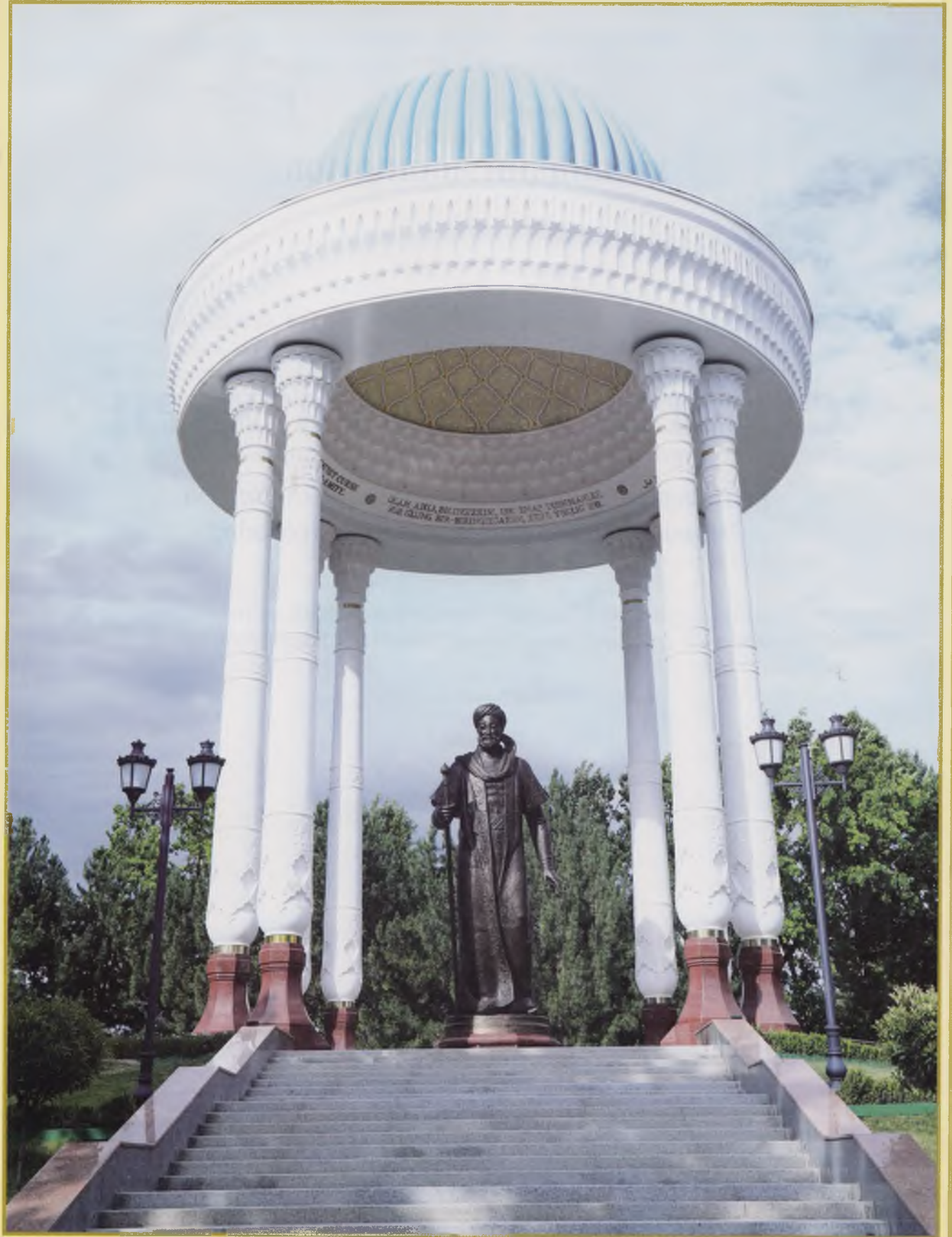
ИЖОДИЙ ГУРУХ

Олимжон Давлатов, Дилнавоз Юсупова, Феруза Тўрахўжаева, Акмал Фармонов,
Диёра Абдужалилова, Ирода Эшонхонова, Орифжон Олимжанов

ҲУСНИДДИН ЭШОНҚУЛОВ

САМОВОТ - ИШҚ МАЗҲАРИ

*(Алишер Навоийнинг “Бадойиъ ул-бидоя” ва
“Наводир ун-ниҳоя” девонлари асосида)*

ФАЗОВИЙ ИШҚ - ФОЗИЛЛИК ОМИЛИ

Инсон бошига оғир мусибатлар, таҳликали онлар тушгандагина нигоҳини бепаён самога, қандайдир мўъжизавий қудратга қаратади. Иши юришганда эса ўзини Ер ва осмон ўртасидаги масофани тутиб турувчи ҳайбатли устунга қиёс этади ва унинг ахлоқий-маънавий оламидан дарз кетади. Аслида инсоннинг самога унсиз (гоҳ овоз чиқариб) мурожаатининг муайян асоси борми? Бундай ҳақли саволлар, албатта, ўз изоҳларига эга.

Ислом оламининг муқаддас илоҳий китоби Қуръони каримнинг бир қатор сура ва оятларида Одам Атонинг яратилиши билан алоқадор жуда кўп илоҳий жумлалар назарга ташланади. Жумладан, “Ҳижр” сурасининг 28-29-оятларида Аллоҳ мағфират қилади: “(Эй Муҳаммад), эсланг, Парвардигорингиз фаришталарига: “Албатта, Мен (асли) қора ботқоқдан бўлиб (одам сурати берилгач) қуритилган лойдан Инсон яраттувчиман. Бас, қачон уни тиклаб, ичига Ўз (даргоҳимдаги) жондан киритганимда, сизлар унга сажда қилган ҳолингизда йиқилингиз!” (Қуръони карим. Алоуддин Мансур таржимаси. Тошкент: “Чўлпон”, 1992 й. 227-бет). Равшанлашаётирки, Ҳазрати Одамнинг жисми хоки ва унинг руҳи, жони самовий экан. Қуръони каримнинг “Сод” сураси 72- ояти каримасида эса юқоридаги илоҳий хабар янада аниқлик билан ифодасини топади: “Бас қачон уни ростлаб, унга Ўз руҳимдан пуфлаб киргизганимдан сўнг унга сажда қилган ҳолларингизда йиқилинглр” (Ўша китоб, 424-бет). Масала равшан, инсон самога нигоҳини қадаш билан ўз жисми қафасига руҳини (жонини) “пуфлаб киритган” Аллоҳдан мадад, иноят кутади Бадиий ижод аҳлининг эса самовий тимсолларга фаол мурожаатида ҳам ана ўша илоҳий ҳақиқат назарда тутилади.

Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида келтирилган қуйидаги байтда ҳам зикри ўтган мазмун мужассамлаштирилгандир:

*Ўз вужудунгга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсанг ўзунгдан истагил.*

Буюк мутафаккир юз карра ҳақ. Илоҳий руҳга эга инсон Аллоҳни йўқ жойдан эмас, ўз вужудидан изламоғи, бор-йўғи бир косагина ош билан тўядиган қорни учун тубан кетмаслиги лозим. Улуғ шоирнинг бундай таъкидлари, самовий тимсолларга бот-бот мурожаати унинг каттаю кичик барча асарларида ёрқин кузатилади. Жумладан, ёш Алишернинг “Малик ул-калом” Мавлоно Лугфийнинг таҳсинига сазовор бўлган ғазалидаги матлаъ ўшалардан биридир:

*Оразии ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Уйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш.*

Самовий сайёраларга шундай ибратли ружуъни Алишер Навоий ғазалларидан биридаги мақтаъда кузатиш мумкин:

*То Навоий тўкти ул ой фурқатидин баҳри ашк,
Ҳар қачон боқсанг, қуёш акси анинг ёшундадур.*

Юқоридаги ишораларга таяниб, филология фанлари номзоди, доцент Хусниддин Эшонқуловга Алишер Навоийнинг дастлабки икки девони - “Бадойиъ ул-бидоя” ва “Наводир

ун-нихоя” таркибида келган самовий тимсолларни тадқиқ этиш ва муайян хулосаларга келиш илмий тадқиқот мавзуси қилиб берилган эди. Таъкидлаш жоиз, тадқиқотчи ўзига юклатилган вазифани сидқи дилдан, собитқадамлик билан уддалашга киришган. Унинг дастлабки изланишлари самараси 1999 йилда номзодлик диссертацияси сифатида ҳимоя қилинди. Бироқ, Ҳусниддин амалга оширган кузатишларининг натижаларини Сиз мухтарам ўқувчига етказиш учун шошилмади. Аксинча, Алишер Навоийнинг шеърий олами билан изчил шуғулланишни давом эттирди. “Хазойин ул-маоний” даги ишқ бадиияти мавзусида докторлик ишини бошлаб, унинг анчагина қисмини қоғозга тушуришга улгурди. Орадан ўтган 10 йилга яқин муддатда у Алишер Навоийнинг ғазалларини тадқиқу таҳлил қилишдан толмади. Шунингдек, илмий тақдирида биринчи пойдевор вазифасини ўтовчи “Самовот – ишқ мазҳари” сарлавҳали рисоласини теран назардан ўтказди. Икки фасл ва олти ички бўлинишлардан таркиб топувчи мўжазгина ва мазмунли китоб дунёга келди. Бадий асар ҳақида мушоҳада юритувчи илмий китоб ҳам бадииятдан йироқ бўлмаслиги, ўқувчида ҳис-ҳаяжон уйғотмоғи ва унга бўлиқ фикрлар ҳадея этиши лозим, деган ақидага амал қилувчи муаллифнинг қўллаган сарлавҳалари завқ уйғотади. Чиндан-да: “Сипехрий ҳусн ичинда моҳ сен-сен”, “Қуёшни бўлмас, эй гардун, ул ойга айламак ташбеҳ”, “Зи камол ила кавнайн нақшига наққош”, “Масиходин лабинг авсаҳ...”, “Кўрким: Қавс буржидин туғубтур офтоб” каби сарлавҳаларни сокин, бефарқ ўқиш қийин, чунки ўша сарлавҳаларнинг ўзиёқ китобхон эътиборини тортади ва уни теран мушоҳадага чорлайди. Монографияда ишқ ва унинг турфа талқинлари ҳам диққат марказида туради. Самовий ишққа урғу берилиши эса инсонни Еру кўкка улаб қўйишдан ташқари, уни гўзал ахлоқий-маънавий фазилатлар соҳиби бўлишга, нафси аммора, такаббурлик каби иллатлар чангалига тушмасликка даъват этади. Мумтоз муаллифларнинг қатъий эътиқодига кўра, илоҳиёт ва ирфон олами учун ҳам ишқ покловчи, инсон руҳиятини балоғатга етказувчи восита ҳисобланади. Монография саҳифаларида ўқувчи биз айримларини санаганимиз жиҳатларга қаноат ҳосил қилади, деб ўйлайман.

Яна бир жиҳатни таъкидлаш жоиз кўринади. Шўро мафкўраси ҳукмронлик қилган йилларда мумтоз ижодкорлар қаламида жило топган ишқни мажозийликка йўйиш одат тусига кирган бўлса, истиқлолдан кейин ҳақиқий ишққа урғу бериш анаъна тусини олаётир. Ҳолбуки, мавзуга бундай ёндашув у қадар тўғри эмас. Алишер Навоий таъкидига кўра, ишқ мажозий – “субҳи анвар”, ишқ ҳақиқий – “хуршиди ховар” тарзида талқин этилади. Кўринадик, инсон жисмида жазава қиладиган ипақдай юксак туйғу “дили пок-у, тили пок-у, ўзи пок”лик орқали мажозийликдан ҳақиқийлик мақомига етади. Қўлингиздаги китобда масалага ана шундай ёндашув устувор йуналиш ҳисобланади. Албатта, Ҳ. Эшонқуловнинг сизнинг ҳукмингизга ҳавола этилаётган монографияси айрим норасоликлардан ҳам холи эмас. Умид қиламизки, истеъдодли бу олим иштиёқ билан ўрганаётган мавзусига янада ихлос ва талабчанлик билан мурожаат этади, кейинги илмий китобларида сиз-у бизни беҳад қувонтиради, Иншооллоҳ!

Раҳим Воҳидов

Монография адабиёт ва санъат муҳиблари отам – Пиримқул Эшонқул ўғли ҳамда онам – Мушарраф Ҳамроқул қизининг порлоқ хотираларига бағишланади.

Муаллиф

МУҚАДДИМА

Асрлар оша янги маъно қирраларининг кашф этилиши билан Шарқ мумтоз адабиёти ихлосмандларининг диққат марказидан ўрин олган Алишер Навоий шеърининг мангуликка дахлдорлик касб этмокда. Унинг кўлами кенглиги ва даврлар ўтиши билан янгича талқинларга асос бўла олиши бу ижодий меросга қайта-қайта мурожаат қилишни тақозо қилаётир. Навоийшуносликда бу борадаги жиддий, ижодий изланишлар ўз самарасини кўрсатди. Узоқ йиллар давом этган бадиий асарда илгари сурилган ғоянинг муҳимлигига эътибор қаратиш асосида унинг қимматини белгилаш, майли Навоий шеърининг ҳам четлаб ўтмаган бўлса-да, шоирнинг бадиий маҳорати тадқиқига бағишланган жуда муҳим илмий асарлар вужудга келди.¹ Шунингдек, шоирнинг ижодий методи муаммолари теран илмий тадқиқ этилди.²

Юрт мустақиллигидан дарак берувчи шабадалар эса бошлаган даврда адабий меросимизни янгича қарашлар асосида ўрганишга эътибор кучайди. Зеро, юртбошимиз таъкидлаганларидек: “Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзлиқни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий табиий жараён ҳисоблаймиз”.³ Мамлакат раҳбари ўринли қайд қилганидек, мумтоз адабиёт, жумладан, Алишер Навоий меросининг таянч ғоявий манбалари, Қуръони карим, ҳадиси шариф ва тасаввуф таълимоти эканлиги эътироф этила бошланди. Шоирнинг сўз қўллашдаги санъаткорлик маҳорати нуқтаи назардан бадиий асар қимматини белгилаш асосида ижодкорнинг асарда илгари сурган ғояси, фалсафий-илоҳий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ва ахлоқий-таълимий қарашлари хусусида мулоҳазалар билдирилди.⁴

Бевосита Навоий ғазалиётига алоқадор янгича талқиндаги мақолалар улў ўзбек шоирининг 550 йиллик тўйи муносабати билан эълон қилинди ва “Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар” (Тошкент, 1991) номи билан алоҳида китоб ҳолида чоп этилди. Бўлар С.Ғаниева, Э.Воҳидов, Н.Комилов, М.Али, Ж.Камол, А.Абдуғаффоров, И.Ҳаққулов, Н.Жумаев, М.Абқўлҳаким каби олим ва ижодкорлар қаламига тегишли бўлиб, мазкур мақолаларда шоирнинг бадиий маҳорати илмий тадқиқ этиларкан, мумтоз адабиётнинг таянч манбалари назарда тутилганлиги боис унинг янги-янги маъно қирралари намоён бўла бошлади. Бундай изланишлар истиқлолдан сўнг янада равнақ топди. “Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари” (Тошкент, 1993) номли мақолалар тўплами нашр этилди. Шоир ғазалларининг ғоявий-бадиий талқинига бағишланган Н.Жумаевнинг “Сатрлар силсиласидаги сехр” (Тошкент, 1996) қўлланмаси вужудга келди. Шунингдек, профессорлар

¹ Қаранг: Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент: “Фан”, 1961. Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. 4-том. Тошкент, 1972, 195-234-бетлар. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Тошкент, 1979. Шу муаллиф. Сўз хусусида сўз. Тошкент, 1987. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. Тошкент: “Фан”, 1983.

² Қаранг: Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг ижодий методи масалалари. Тошкент: “Фан”, 1963. Шу муаллиф. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. Тошкент: “Фан”, 1970.

³ Каримов И. Ўзбекистан XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент: Ўзбекистан, 1997, 137-бет.

⁴ Ҳаққул И. Шеъринг - руҳий муносабат. Тошкент, 1989, 116- 152-бетлар; Шу муаллиф. Абадият фарзандлари. Тошкент, 1990, 24-41 -бетлар.

Р.Воҳидов, Ҳ.Неъматов, М.Маҳмудовларнинг “Сўз бағридаги маърифат” (Тошкент, 2001), профессор Д.Салоҳийнинг “Бадойиъ ул-бидоя” малоҳати” (Тошкент, 2004), Р.Воҳидовнинг “Ёғди ўт устига қор” (Тошкент, 2005) сингари қўлланма, рисола ва мақолалар тўплами эълон қилинди. Мазкур ишларда шоирнинг лирикадаги бадиий маҳорати, илоҳий-ирфоний ғоялари ҳамда шеъриятининг сарчашмаларини илмий ўрганиш билан ундаги турли тимсолларнинг рамзий маънолари янгидан кашф этилди. Алишер Навоий шеъриятида учрайдиган сайёралар тимсоллари билан боғлиқ, ғазаллар илмда янгича талқинлар асосида ўрганила бошланди.¹ Бундай ижодий ўринишлар ўзбек адабиётшунослигида маълум тараққиёт босқичига эга.

Фольклоршунос М.Жўраевнинг “Ўзбек самовий афсоналари” (Тошкент, 1995) номли рисоласи бадиий ижоднинг само билан боғлиқлигини ўрганувчи илк яхлит тадқиқот саналади. Олимнинг Етти қарокчи ёки етаган юлдузлари ҳақидаги “Етти ҳомийнинг мифологик асосларига доир” (“Адабий мерос”, 1989, №2(48) 65-69-бетлар) номли мақоласи ҳам чоп этилди. Унда туркий халқлар мифологиясидаги бу юлдуз туркуми билан боғлиқ афсоналар ҳақида фикр юритилади. Ўзбек адабиётшунослигида сайёралар ёки бошқа фазовий жисмлар тимсолларининг қўлланилишига доир махсус илмий асарлар мавжуд бўлмаса-да, айна мавзу муаммолари тадқиқотчилар эътиборидан мутлақо четда қолган эмас. Мумтоз каламкашлар, шунингдек, Алишер Навоий шеърияти таҳлилига қаратилган тадқиқотларда маълум бир муносабат билан самовий масалаларига ҳам дахл қилинади.

Адабиётшунос Н.Маллаев фольклорнинг Алишер Навоий ижодига таъсирини ўрганиб, мифологик космогония ҳақида фикр юритади.² Бундан ташқари, олим “Сўз санъатининг гултожи” (Тошкент, 1991) номли асарининг “Сабъаи сайёр” хусусидаги бўлимида яна мавзуга алоқадор фикрларни қайд этган. (89-бет) С.Ҳасанов “Сабъаи сайёр” дostonини илмий ўрганишда самовий тимсолларга алоҳида аҳамият беради. Тадқиқотчи уларнинг мифологик хусусиятлари ва рангларининг рамзий маъноларига эътибор қаратади.³ Шунингдек, М.Имомназаровнинг “Тўққиз осмон юлдузлари” номли тадқиқотидаги “Саккиз само гулбоғлари” ва “Тўққиз осмон қобоғлари” бўлимларида Алишер Навоийнинг улуғ салафларидан бири Хусрав Деҳлавийнинг “Ҳашт беҳишт” ҳамда “Нух сипехр” дostonларида шоирнинг самовий тимсолларга мурожаати ва унинг асар бадииятига таъсири масалаларига ўрин берилади.⁴ Алишер Навоийнинг самовий тимсолларни қўллашдаги бадиий мадоратининг янги қирраларини кашф этиш С.Ғаниева ва Ҳ.Неъматовларнинг “Ҳилолия” қасидаси» (“Санъат”, 1991, 11-сон, 8-бет.) мақоласида равшанроқ кўзга ташланади. Навоийшунос Р.Воҳидов Алишер Навоий “Ҳамса”си муқаддимавий бобларининг манбалари, ғоявий-бадиий талқинлари хусусида фикр юритган тадқиқотида самовий тимсолларга кўп мурожаат этилган Меърож туни тасвирига бағишланган бобга алоҳида эътибор қаратади ва теран мушоҳадалар асосида мулоҳазаларини билдиради.⁵ Шундай хусусият С.Олимовнинг илмий-публицистик мақолаларида ҳам мавжуд.⁶ Айна ҳолат тадқиқотчи Г.Болтаеванинг “Алишер Навоий “Фусули арбаа” қасидалар туркуми манбалари ва бадиияти” мавзуидаги номзодлик диссертациясида ҳам кўзга ташланади. (Автореф. Тошкент, 1999)

¹ Жумаҳўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. Тошкент: “Ўқитувчи”, 1996, 165-169-бетлар.

² Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974, 124-132-бетлар

³ Ҳасанов С. Навоийнинг етти туҳфаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989, 152-160-бетлар.

⁴ Равшанов П. Тарих бадиияти; Имомназаров М. Тўққиз осмон юлдузлари. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989, 287-293-бетлар.

⁵ Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илодийёт. Бухоро, 1994, 65-104- бетлар.

⁶ Олим С. Туғ ва туғро, бурж ва бурчлар // Тафаккур, 1994, 1-сон, 31-36-бетлар. Шу муаллиф. Байроқ, бурж ва бурч. Тошкент: “Ўқитувчи”, 1995.

Қайд этилган илмий изланишларнинг аксариятида Алишер Навоий ижодий мероси асосида самовий тимсолларнинг бадиий талқинига диққат этилган бўлса-да, ўзбек адабиётшунослигида бу борада яхлит тадқиқот вужудга келмаган эди. Ҳолбуки, исломий-маърифий адабиёт намояндалари – мумтоз адибларимиз асарларида келтирилган самовий жисмлар номларининг тимсол ва рамзлик хусусиятларини чуқур англаш ижодкорнинг бадиий маҳорати ҳамда шеърда илгари сурган ғоясини теран тадқиқ этиш учун ниҳоятда муҳимдир. Самовий жисмлар Алишер Навоий шеърлятида кўпинча ёр ва ошиқ тушунчалари, сифатлари тарзида қўлланади. Бўлар шоир назмидаги фаол бадиий образлар саналади. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, “Бадойиъ ул-бидоя” ва “Наводир ун-ниҳоя” девонлари мисолида самовий тимсолларнинг бадиий талқинини илмий ўрганишга бағишланган яхлит тадқиқотнинг амалга оширилганлиги навоийшунослик тараққиёти учун муҳим аҳамият касб этди.¹

“Бадойиъ ул-бидоя”даги 627 ғазал 1492-1498 йилларда улуғ шоир томонидан тартиб берилган “Хазойин ул-маоний”га киритилган ва уларнинг йиғма девонлар таркибидаги тақсимоти қуйидагича: “Ғаройиб ус-сиғар” – 416, “Наводир уш- шабоб” – 91, “Бадойиъ ул-васат” – 59, “Фавойид ул-кибар” – 61.

Кўринадики, девондаги аксарият ғазаллар шоир умрининг “сиғар” ва “шабоб” даври маҳсулидир. “Наводир ун-ниҳоя” девонида жамланган ғазалларнинг “Хазойин ул-маоний”даги тақсимоти² ва бу девонларнинг тартиб берилиш вақти билан боғлиқ қарашлар³ фикримизни тасдиқлайди. Табиийки, ижодкорнинг бадиий завқи ва тахайюлининг самовий ҳодисаларга қизиқиши юксак бўлади. Шоир дунёқарашининг шу тимсолларга муносабат жараёнидаги тадрижини очишга ҳар иккала девон таянч манба вазифасини ўтайди. «Бадойиъ ул-бидоя” ва “Наводир ун-ниҳоя” девонларидан таҳлилга тортилган ғазаллар моҳиятини тўлароқ англаш ва ёритиш мақсадида ўрни билан Алишер Навоийнинг бошқа асрлари ҳамда улуғ шоир салафларининг назмий намуналарига ҳам муурожаат этилди.

Муаллиф мазкур монографиянинг руёбга чиқишида ўзларининг беминнат маслаҳатларини дариғ тутмаган академик Б.Н.Валихўжаев, профессорлар А.А.Ҳайитметов, И.Ҳаққулов, М.Муҳиддинов ва Д.Салоҳийга миннатдорчилик билдиришни ўз бурчи деб билади.

Муҳтарам ўқувчи! Қўлингиздаги монографиянинг айрим камчиликлар ва баҳсталаб ўринлардан ҳам холи эмаслиги табиий. Бунинг учун сиздан ўзр сўраб, холисона мулоҳазаларингизни кутиб қоламиз.

¹ Қаранг: Эшонқулов Ҳ.П. Алишер Навоий шеърлятида самовий тимсоллар (“Бадойиъ ул-бидоя” ва “Наводир ун-ниҳоя” девонлари асосида) фил. фан. номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Самарканд, 1999.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар туплами. XX томлик, 2- том. – Тошкент, Фан, 1987, 5-бет.

³ Абдуғафуров А. Хазойин ул-маоний жумбоқлари // Узбек тили ва адабиёти, 1998, 6-сон, 3-10-бетлар,

БИРИНЧИ БОБ

САМОВОТГА ОИД ҚАДИМИЙ ҚАРАШЛАР ВА БАДИИЙ ТАФАККУР

“Космогония” юнонча сўз бўлиб, осмон жисмлари, уларнинг пайдо бўлиши ва ўзгаришлари ҳақидаги фандир. Самовот (космогония) илмининг икки жабҳаси ўзининг маълум тараққиёт босқичларига эга. Буларнинг бири - илми ҳайъат (астрономия) бўлса, иккинчиси – илми нужум (астрология)дир.

Илми ҳайъатда осмон жисмларининг жойлашуви, уларнинг ҳаракат йуналишлари, илми нужумда эса ана шу ҳаракатнинг Ер шари ва инсон тақдирига таъсири масалалари ўрганилади.

Шарқда фалакиёт илмига алоҳида аҳамият берилганлиги аниқ. Илми ҳайъат ва илми нужумнинг муайян қирралари ҳақидаги дастлабки қарашлар қадим замонларга бориб тақалади. Оташпарастлик дини вақилларига 18 та сайёранинг маълумлиги, булардан еттитаси Қуёш, Ой, Аторуд, Зухра, Миррих, Муштарий ва Зуҳал бўлиб, улар етти сонининг илоҳийлашувига сабаб бўлиши, Бобилда мамлакатни мунажжимлар бошқарганлиги ҳамда исломдан кейин Аҳмад ал-Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайём, Қозизода Румий, Улуғбек, Али Қушчи кабилар мазкур илмларда донг таратганликлари ҳақида маълумотларга эгамиз.¹ “Девону луғотит турк”даги баъзи ўринлар ва шеърлар эса туркий халқлар илмининг бу жабҳаси билан жуда қадимдан қизиққанликларини далиллайди.² Шунингдек, Низомий Арузий Самарқандий “Мажмаъун-наводир” (Тошкент, 1985) асарининг бир боби юлдуз илми ва мунажжимнинг бу фандаги маҳоратига бағишланиши Шарқда мазкур илмга ўзгача ихлос билан қаралганлигини англатади [55-68-бетлар]. Бадиий ижод ижтимоий ҳаётнинг инъикоси бўлиб, юқорида қайд этилган илмларнинг ютуқларини четлаб ўтмаган, айна чоғда халқнинг дунёқараши, ишончлари, расм-русмлари, диний ва мифологик қарашлари ҳам бадиий тафаккурга сезиларли таъсир кўрсатган.

Юқорида номлари келтирилган етти сайёра мумтоз адабиётда бадиий тимсол сифатида кенг қўлланилган. Бу ўз навбатида инсоният дастлаб самовий жисмлардан Қуёш ва Ой билан қизиққанлигини кўрсатади. Етти сайёранинг ҳаракат йуналишлари аниқлангач, уларнинг 12 буржга нисбатан жойлашуви асосида борлик, инсон тақдири муаммолари хусусида фикр юритилган.

Мазкур сайёраларнинг геоцентрик назарияга асос қилиб олиниши, қадимда ҳафта кунларининг улар номи билан аталиши, айрим Оврупа тилларида бу ҳолатнинг ҳамон сақланиб қолинганлиги, Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам бу сайёралар билан боғлиқ мифологик қарашларнинг пайдо бўлгани³ ушбу осмон ёритқичлари инсониятни узоқ ўтмишдан қизиқтириб келганлигини далиллайди. Шарқ-у Ғарбда кенг тарқалган геоцентрик назарияга асосан Ер атрофидан сайёралар айланиб туради. Уларнинг ҳар бири Ерга нисбатан маълум узоқликда бўлиб, “етти қат” осмон тушунчасини изоҳлашга асос бўлган. Чунончи, Ой Ерга энг яқин самовий жисм бўлиб, у - биринчи, Аторуд - иккинчи, Зухра - учинчи, Қуёш - тўртинчи, Миррих – бешинчи, Муштарий - олтинчи, Зуҳал – еттинчи фалакда деб тушунилган.⁴

¹ Қаранг: Низомий Арузий Самарқандий. Нодир хикоятлар. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995, 58-65-бетлар; Аждодлар ўғити (Ҳикоятлар, ҳикматлар ва тамсиллар тўплами). Тошкент: Чулпон, 1991, 161-162-бетлар.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. 3-том, - Тошкент, ЎзФА, 1963, 47, 265-266-бетлар.

³ Қаранг: Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974, 124-138-бетлар.

⁴ Қаранг: Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадуғу билиг. -Тошкент: Фан, 1971, 80-83-бетлар; Мухаммад Аваз ибн Садриддин

Булар орасида Қуёш оламини ёритувчанлик хусусияти, Ой эса самода ўзининг катта ҳажми билан ёрқин, порлаб кўриниши туфайли қадим замонлардан муқаддас саналган. Албатта, дастлаб инсоният Қуёшнинг энг яқин юлдуз, Ой эса Ернинг табиий йўлдоши бўлиб, сайёрамизга нисбатан энг яқин самовий жисм эканлигидан беҳабар бўлган. Бу иккала осмон ёритқичлари ҳақидаги илк тушунчалар анимистик (анимизм – ибтидоий халқларда ҳар бир нарсанинг жони, руҳи бор деган эътиқод), мифологик характерга эга бўлиб, кўпроқ, афсоналарда ўз аксини топган. Афсонанинг ҳаётда бўлиши мумкин бўлмаган уйдирмаларни ўзида сингдира олиш хусусияти қадимги кишилик тахайюлотининг ҳам бадиийлашишига кўл келган. Ўзбек самовий афсоналарини илмий тадқиқ этган фольклоршунос М.Жўраев улардан мифологик афсоналар сирасига кирадиганларни мавзу доираси ва қамровига кўра тўрғга тасниф этади. Оламнинг яратилиши ҳақидаги афсоналардан ташқари қолган уч таснифдаги афсоналарда Қуёш ва Ой бевосита иштирок этганлиги, айниқса, табиат ҳодисалари билан алоқадор самовий қарашлар асосидаги лавҳаларда бу тимсоллар нисбатан кўпроқ учраши кузатилади.¹

Аждодларимизнинг самовий жисмларнинг яратилиши ҳақидаги дастлабки эътиқодий қарашлари анимистик тасаввур маҳсулидир. Бу Қуёш ва Ой ҳақидаги “Ойқиз билан Кунқиз” афсонаси воқеалар тизимида яққол намоён бўлади. Ибтидоий одамлар табиий ҳодисаларнинг осмон жисмлари ҳаракати оқибати эканлигини идрок этишмаган, натижада Қуёш ва Ойнинг тутилишига ёвуз руҳлар хуружи сабаб қилиб кўрсатилган афсоналар вужудга келган. Кейинчалик буларнинг ўрнига мазкур осмон жисмларининг опа-сингил, эр-хотин сифатида тасаввур қилиш билан боғлиқ бадиий тўқималар яратилган. Бунда кўпинча Қуёш ва Ойнинг аразлашиб қолиши бу осмон жисмларининг тутилишига сабаб қилиб кўрсатилган.²

Қадимги кишиликнинг табиий кучлар олдидаги ожизлиги оламда эзгулик ва ёвузлик кучларининг мунтазам тўқнашуви мавжудлиги тўғрисидаги тушунчаларни шакллантирган. Булар орасида космогоник тушунчалар алоҳида аҳамият касб этади. Аждодларимизнинг Қуёш культига сиғиниши табиатда улуғ ва фойдали кучлар - Қуёш ва сув абадий бўлган ўлка ҳамда офат келтирувчи кучлар - зулмат ва кулфат абадий мавжуд бўлган ўлканинг борлигига ишониш билан боғлиқ. Асрлар давомида кишилар дунёқарашига ўзининг ғоялари билан ўрнашиб, уларнинг бадиий тафаккурига сезиларли таъсир кўрсатган зардуштийлик динида яккахудолик тарғиб қилиниб, кўпхудоликка қарши курашилган бўлса-да, дунёга келиши бир даврга тўғри келган “Тўмарис” афсонасида ҳикоя қилинишича, Қуёш тангрисига сиғинилган. Милоддан аввалги 530 йилда Эрон шоҳи Кир II скиф қабилаларидан бири массагетлар устига икки минг кишилик қўшин билан бостириб келиши ҳақида ҳикоя қилинган бу афсонага кўра, Тўмарис Қуёш тангриси номи билан қасамёд қилади.³

Зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да Қуёш, Ардвисура (ер, сув, унум), Вартрагна (Шарқ афсонавий қаҳрамони Баҳром) сингари маъбудларга бағишланган қасидалар мавжуд.⁴ Адабиётшунос Н.Маллаев шу мўътабар манбага таяниб, Қуёш худоси Митра эканлиги ҳақида маълумот беради. Шунингдек, олим бу маъбуд одамларга нур, иссиқлик, бахт-саодат бахш этишини, душманга даҳшат солиши ва кишиларни офатдан қутқариши, “Авесто”да Митра битмас-туганмас кучга эга бўлган паҳлавон сифатида

Қоратоший. Мажмуат ул-аҳком.-Тошкент: Шарқ баёзи, 1993, 12-13-бетлар.

¹ Қаранг: Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. -Тошкент: “Фан”, 1995, 47-106-бетлар.

² Ўша китоб. 48-49-бетлар.

³ Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. -Тошкент: “Ўқитувчи”, 1979, 59-бет.

⁴ Қаранг: Авесто. Асқар Маҳкам таржимаси. Тошкент: “Шарқ”, 2001, 170-206-бетлар.

тасвирланганлигини эътироф этади.¹ Кўринадики, “Авесто”да ҳам осмон жисмларига алоҳида аҳамият берилган ҳамда мазкур табиий кучларга илоҳий қудратнинг мўъжизаси сифатида қаралган. Албатта, бундай қарашлар ўзининг бадиий ифодасига ҳам эга бўлмоғи лозим. Чунки бадиий ижод кўпроқ инсон тафаккури ва юксак таҳаюлининг маҳсулидир.

Узоқ йиллар давомида халқимиз томонидан ардоқлаб келинган Наврўз байрамининг пайдо бўлиши ҳам қадимги аҳолининг эътиқодий қарашлари мажмуаси бўлган зардуштийлик билан алоқадорлик касб этади. Инсон бадиий тафаккурининг маҳсули саналган афсоналар бунга далил бўла олади.

Уларнинг бирида қайд этилишича, Зардушт ўзи яратган етти мўъжиза (сув, тупроқ, ҳаво, олов, ўсимлик, сигир ва одам)га монанд ҳолда еттита байрамни ҳам жорий қилган эмиш. Еттинчи мўъжиза - олов ҳамда эзгулик хомийси Аша-Вахишта шарафига баҳорий удум - Наврўзни ўтказиш анъанаси пайдо бўлган экан.²

Зардуштийлик динида олов Қуёшнинг бир бўлаги ҳисобланган. Қадимги ҳинд-эрон мифологиясида эрталаб уфқдан бош кутарган Қуёшнинг то кун ботгунига қадар осмонни айланиб ўтишидан иборат ҳаракати заррин нур сочиб турувчи аравага миниб олган Митранинг самони айланиб чиқиши тарзида тасаввур қилинган. Момоқалдиरोқни тангри аравазининг ғилдиракларига менгзаши ана шусамовий мифларнинг эътиқодий қарашларга айланган ҳолда бизгача етиб келган қолдикларидир.³ Кўринадики, оташпарастиликда муқаддас саналган тўрт унсурдан бири олов Қуёш маъносида ҳам тушунилган.

Қуёшга топиниш, унинг муқаддаслашувининг яна бир жиҳати Наврўз байрамининг Жамшид тахтга ўтириши билан алоқадорлигидадир. Ҳикоя қилинишича, Наврўз Жамшиднинг Озарбайжонга келган куни эмиш. Жамшид у ерга келгач, ўзига бир шоҳона тахт ясаптириб, турли қимматбаҳо тошлар, дуру жавоҳирлар билан безатилган тожини бошига кийиб, тахтига ўтирибди. Бу орада Қуёш чиқиб, Офтоб нури Жамшиднинг тожи билан тахтига тушибди. Бирдан бутун теварак атроф мунаввар бўлиб кетибди. Бу мўъжизани кўриб ҳайратланган улус Жамшид тахтга ўтирган кунни Наврўз, яъни янги кун деб байрам қилган экан.⁴

Наврўзнинг, аввало, таквимий байрам эканлигидан келиб чиқадиган бўлсак, мазкур афсонада Қуёш чиқиши билан боғлиқ лавҳанинг келтирилиши тасодиф эмас, чунки Наврўз байрам қилинадиган кун Қуёш Хут буржини тарк этиб, Ҳамал буржига ўтади. Қиш фасли ўз ўрнини баҳорга бўшатиб беради. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида келтирилган “Қиш билан ёз” мунозарасида қишда қадимги кишиларнинг ниҳоятда қийналганлиги, иссиқ кунлар келишини орзиқиб кутганлиги ўз ифодасини топган. Назаримизда, кишилар қадимда оламда эзгулик ва ёвузлик кучлари мавжуд деб тасаввур қилганлари сингари йил фаслларининг ҳам қиш ва ёздан иборат деб тушунишган. Айни чоғда қиш - ёвузлик, ёз эса - эзгулик рамзи сифатида талқин этилган.

Қуёшнинг заррин нурлари Ер бағрини қиздириши ёвуз кучларнинг енгилишини англатган. Шу боис, Қуёш ҳам Аша- Вахишта сингари эзгулик тимсолига айланган. Халқ оғзаки ижодида “Офтоб чиқди оламга”⁵ сатри билан бошланувчи бадиий яратманинг мавжудлиги ҳам қиш тугаб, баҳор - Наврўз келишига ишорадир. Мисранинг ҳар банд бошида айнан такрорланиши эса Қуёш билан боғлиқ эътиқодий қарашларнинг қадимдан халқимиз шуурига чуқур сингганлигини англатади.

¹ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. -Тошкент: “Ўқитувчи”, 1976, 48-бет.

² Наврўз. Тузувчилар Т. Мирзаев, М.Жўраев. -Тошкент: “Фан”, 1992, 19-бет.

³ Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. -Тошкент: “Фан”, 1995, 72-бет.

⁴ Ўша китоб. 19-бет.

⁵ Наврўз. Тузувчилар Т. Мирзаев, М.Жўраев -Тошкент: “Фан”, 1992, 59-60 бетлар.

“Офтоб чиқди оламга” сатрида ўзига хос пафос мавжуд. Бунинг асосий сабаби шеър қаҳрамонининг байрамона кайфияти, юксак эҳтироси, ҳаяжонидир. Бу қувончнинг Қуёш чиқиши билан ифодаланишидан мақсад эса кишиларнинг рутубатли қиш кунлари тугаб, баҳорнинг илиқ нафасини туюшларидан ҳосил бўлган севинчларини бадиий тасвирлашдир. Демак, бундан англашиладики, Қуёш “шодлик” тимсоли саналади.

Зардуштийликдан сўнг вужудга келган монийзмга¹ алоқадор бадиий яратмаларда ҳам порлаб турган Қуёш шодлик, бахт рамзи сифатида талқин этилиб, унинг заррин нурлари зулматни йўқотади ва шу асосда инсон руҳига кўтаринкилик бахш этади, дея эътироф этилган. Шундай сатрларни “Ирқ битиги” (таъбирнома)дан келтириш мумкин:

*Эр йигит қайрули
Осмон бўлутли бўлди.
Улар орасида қуёш балқиди,
Қайғу орасида шодлик келди.
Билиб қуйинг: бу - яхши.²*

Самода Қуёшнинг порлаб туриши “эр йигит” қайғусини йўқотади.

Кўринадики, самовот ҳақидаги қарашларнинг тарихий асослари жуда қадим замонларга бориб тақалади. Зардуштийлик дини даврида қадимдан муқаддас саналган етти сайёра ҳақидаги турли мифлар пайдо бўлган. Чунончи, Марс (Шарқда Миррих, баъзан Бахром деб юритилган) – жанг ва қаҳрамонлик, Меркурий (Аторуд) - фалак котиби, ёзувчи ва шоирларнинг ҳомийси рамзи саналган. Венера (Зухра) - санъат ҳомийси, нафосат рамзи ҳисобланган. Сатурн (Зухал ёки Кайвон) - юксаклик, бахт-толе рамзи. Юпитер (Муштарий) - бахт юлдузи тарзида талқин этилган. Етти сайёра орасида бадиий адабиётда нисбатан тимсол сифатида кенг қўлланилган Қуёш ва Ой сайёралари ҳақидаги қадимги самовий қарашлар ибтидоий одамларнинг табиат ҳақидаги илк тушунчаларига бориб тақалади. Бу тушунчалар инсон бадиий тафаккурдан ўтиб, анимистик ҳарактердаги афсоналарнинг вужудга келишига сабаб бўлган. Зардуштийлик дини пайдо бўлган даврларда Қуёш маъбудига сиғинилган, у тангри тимсоли даражасига кўтарилган. Наврўзнинг байрам қилиниши билан боғлиқ афсоналарда қуёш тимсоли янада муқаддаслаштирилган. У битмас-туганмас нур ва иссиқлик қувватига эга бўлган тимсолга айланган, зардуштийликда бўлгани сингари монийлик эътиқоди тарқалган даврда ҳам Қуёш шодлик, бахт рамзи сифатида талқин қилинган. Юқоридаги қарашлар асосида шаклланган урф-одатларнинг аксарияти унутилиб, муайян қисми исломий ғоялар билан йўғрилган ҳолда яшашда давом этди. Улар хусусида исломнинг муқаддас илоҳий китоби Қуръони каримда ибратли маълумотларни ўқиш мумкин.²

ҚУРЪОНИЙ ҒОЯЛАРНИНГ БАДИИЙ АДАБИЁТДАГИ ИФОДАСИ

Тенгсиз қудрат соҳиби бўлган Аллоҳнинг буюк эҳсони Қуръони карим илоҳий мўъжиза эканлиги билан дунё халқлари эътиборини қозонган. Унинг ояти карималарида самовот билан боғлиқ фикрларнинг мавжудлиги осмон сиру синоатларини англашга интилган инсоният қизиқишини янада оширади.

¹ Монийзм III асрда Моний (216-277) томонидан шаклланти-рилган дунёнинг асосини рух ва ғоя ташкил этади, деб қаровчи фалсафий таълимот. Унга кура, Моний само элчиси ҳисобланган.

² Қадимий ҳикматлар. Тузувчи Н. Раҳмонов -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987, 56-бет.

Илоҳий китобнинг “Бақара”, “Анъом”, “Аъроф”, “Юнус”, “Хут”, “Юсуф”, “Раъд”, “Иброҳим”, “Ҳижр”, “Наҳл”, “Ал-исро”, “Каҳф”, “Тоҳа”, “Анбиё”, “Ҳаж”, “Мўминлар”, “Фурқон”, “Намл”, “Анкабут”, “Рум”, “Луқмон”, “Фотир”, “Ёсин”, “Вас-саффот”, “Фуссилат”, “Қоф”, “Ва-з-зориёт”, “Ва-н-нажм”, “Камар”, “Раҳмон”, “Воқеа”, “Ҳадид”, “Тағобун”, “Мулк”, “Ал-ҳааққа”, “Нуҳ”, “Жин”, “Муддасир”, “Қиёмат”, “Вал-мурсалот”, “Набаъ”, “Ван-нозиот”, “Такбир”, “Иншиқоқ”, “Буруж” каби сураларида само билан боғлиқ Аллоҳнинг каломи ўз ифодасини топган. Бунда оламнинг яратилиши, унинг ибтидоси ва интиҳоси, инсон ва бошқа мавжудотларнинг тақдири масалалари ҳам мавжуд.

Энг кичик заррадан инсон тафаккур доирасига сиғмайдиган кенгликларгача ғоятда мукамаллик асосида яратилган оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги турли фикрлар мавжудлиги аён. Узоқ йиллар давомида олам ҳеч ким ёки ҳеч қандай куч томонидан яратилмаганлиги, бекор қилинмаслиги ҳамда абадийлиги ҳақидаги қараш ҳукм суриб келди ва бу ҳали барчамизнинг шууримизни тарк этган эмас. Масалага илоҳий китоб нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, бутун оламнинг Яратувчиси ягона ва қудратли Аллоҳдир. “Бақара” сурасининг 29-оятда шундай дейилади: “У шундай зотки, сиз учун ердаги барча нарсаларни яратди. Сўнгра самога юзланди-да, уларни етти осмон қилиб тиклади”.¹ Шунга ўхшаш яна бир ояти карима ҳам диққатга сазовор: “Албатта Парвардигорингиз - Аллоҳ шундай зотдирки, осмонлар ва ерни олти кунда яратиб сўнгра ўз Аршига ўрнашди. У кеча (қоронғулик)ни кундузга ўрар (ва кеча кундузни), шошилган ҳолда қувиб юрар. У Қуёш, Ой ва юлдузларни ўз амрига бўйсундирган ҳолда (яратди). Огоҳ бўлингизким, яратиш ва буюриш фақат униқидир. Барча оламлар Парвардигори буюқдир” (“Аъроф”, 54-оят).²

Шарқда кенг тарқалган ва Ғарб дунёсида жуда катга қизиқиш уйғотган тасаввуф адабиёти вакиллари ҳам осмон жисмларига алоҳида аҳамият берганлар. Ўзбек мумтоз адабиёти бевосита мана шу таълимот негизида ривож топган бўлиб, унда турли диний унсурлар ва айниқса, исломий қарашлар бадий ифодасига эга. Осмон мутасаввиф шоирлар учун руҳий олам саналган. Тазкираларга назар ташлайдиган бўлсак, ижод аҳлининг самога муносабатларига ойдинлик киритувчи қимматли маълумотлар учрайди. Чунончи, “Насойим ул- муҳаббат”да Ҳазрат Навоий Мавлоно Жалолиддин Румий ҳақида қуйидагиларни ёзади: “*Жалолиддин Муҳаммад Балхда олти ёшида одина (жума) кун кеча атфол (болалар) била бизинг уйларнинг томларида сайр килур эрмишлар. Алардин бири яна бирига дебтурки, келинг, бу томдин яна бир томга секрели, ул дебтурки... Агар сизнинг жонингизда қуввате бўлса, осмон томиға секрели ва бу ҳолатда томдин ҳаво тутубтур. Ончаки, алар кўзидин ғойиб бўлубтур. Бир лаҳзадин сўнгра кўзи мутағайир (ўзгарган), ранги ўзгача қайтиб, ҳамул томға тушубтур. Атфолга дебтурки, ул соатки сизга ул сўзни айтадур эрдим, кўрдимки, яшил кисватлиғлар (кийимлилар) мени сизнинг орангиздан сирмадилар ва кўтариб осмонга элттилар ва малокут (фаришталар) ажойибун манга кўргўздилар. Чун сизларнинг фиғон ва фарёдингиз чикди яна бу ерга тушурдилар*”.³ Буюқ мутасаввиф Мавлоно Жалолиддин Румий самонинг маънавий-руҳий олам, ишқ мазҳари - кўриниши, пайдо бўлиш ўрни эканлигини ҳаётининг дастлабки босқичлариданоқ ҳис этганлиги мазкур иқтибосдан аёнлашади.

¹ Қуръони Карим. Ўзбекча изохли таржима.-Тошкент: “Чўлпон”, 1992, 10-бет. (Бундан кейин суралар номи ва оятлар рақамини келтириш билан кифояланамиз - Ҳ.Э.)

² Қуръони Каримдан келтирилган суралар ва самовотга доир ояти карималардан муайян бадий парчаларни таҳлил қилиш жараёнида фойдаланишимизни назарда тутиб, бу ўринда юқорида айтилганлар билан чекланилди.

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. XX томьяк, 17- Том. Тошкент: “Фан”, 2001, 325-326-бетлар. Бундан кейин шу нашрдан иқтибослар олинганда, мати сўнгида қавсда тегишли жилд ва саҳифа кўрсатиб борилади.

Туркий дунёда кенг тарқалган Яссавия тариқатида тупроқнинг муқаддаслигидан¹ ташқари само ҳам шундай мақом соҳиби саналган:

*Муҳаббатсиз халойиқдан ҳар ким қочса,
Орифларни суҳбатида жавлон қилур.
Ўртаб, куйиб ишқ йўлида ёшин сочса,
Субҳон эгам арш устида меҳмон қилур².*

“Аллоҳга мафтун пир Яссавий” руҳини Муҳаммад Пайғамбар Маккадан Қуддусга ва у ердан Аллоҳ ҳузурига кўтарилганларида, яъни Меърож тунида кўрганликларини ва Яссавий ҳазратларининг қачон туғилишларини башорат қилганликларини қайд этган Ҳамидулла Кароматов буюк тариқат асосчисини, шак-шубҳасиз, Аллоҳ нури етган инсон деб билади.³ Мутасаввиф шоирнинг дунёга келиши ҳақидаги башорат ҳам бевосита само билан боғланганлигига амин бўламиз. Юқорида келтирилган мисраларда “Субҳон эгам арш устида меҳмон” қилиш шартлари зикр этилган бўлиб, Яссавия тариқатида ҳам кўкка, руҳий-маънавий оламга интилиш ҳисси устуворлиги сезилади. Шунингдек, зоҳирий ва ботиний илмларни пухта эгаллаган Мавлоно Лутфий тўғрисида нозиктаъб Навоий куйидагиларни ёзади: “...охир умрида радифи “Офтоб” шеъри айттиким, замон шуароси барча татаббуъ қилдилар, ҳеч қайси матлаъни онча айта олмадилар” [13, 61]. Ҳазрат Навоийдан келтирилган мазкур иқтибос фикримизга янада ойдинлик киритади. Айнан “Офтоб” радифи ғазалга “замон шуароси”нинг татаббуъ қилишида ғазалнинг бадиияти юқорилиги ва радифи ҳам сабабчидир. Булардан ташқари, Бобораҳим Машрабда:

*Дарду аламдин болу нар айлаб,
Шаҳроз кўнглим учди самоғо,⁴-*

каби мисраларнинг учраши, “Бобурнома”да келтирилган Хожа Аҳрор билан боғлиқ лавҳаларда само ҳақидаги фикрларнинг мавжудлиги⁵ осмон ижод аҳли учун тахайюл олами, поклик, маънавий-руҳий оламлигини яна бир карра тасдиқлайди. Ана шу поклик, маънавий-руҳий олам мутасаввиф шоирларни доимо парвозга чорлаб турган. Чунончи:

*Парим бўлса учуб қочсам улусдин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор -*

мазкур мисраларни таҳлил қилган таниқли адабиётшунос И.Ҳаққул: “Навоий ғазалида “Ман”ликдан кечиб, “Сан”ликка юз бурган лирик қаҳрамоннинг сирли кечинмалари, олами ғайб сари парвози тасвирланган”⁶ - деган фикрни асосли далиллар воситасида келтиради. “Олами ғайб”га парвоз этиш билан боғлиқ мисраларни Жалолиддин Румий рубоийларида ҳам кузатиш мумкин:

¹ Қаранг: Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият. -Тошкент Адабиёт ва санъат, 1991, 59-63-бетлар

² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991, 159-бет.

³ Кароматов Х- Қуръон ва ўзбек адабиёти.-Тошкент “Фан”, 1993, 47-бет.

⁴ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990, 26-бет.

⁵ Қудратиллаев Ҳ. Бобурда тахайюл ва самовий қудрат талқинлари. // “Сирли олам”. 1996, 5-сон, 14-15-бетлар.

⁶ Ҳаққул И. Парим бўлса учуб қочсам... // Алишер Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар. Тошкент: “Камалак”, 1991, 148-бет.

*Мен зарраву хуршидлик ойим сенсен,
Бемор ғамгинману давойим сенсен.
Учмоққа қанотим йўқ, вале учгаймен,
Самон бўлибман, қаҳрабойим сенсен.¹*

Маъшуқа ой бўлса, лирик қаҳрамон ўзини қуёшнинг зарраси сифатида кўриб, унинг бемор-у ғамгинлигининг давоси ҳам ўша маҳваш эканлигини эътироф этади. “Учмоққа қанотим йўқ, вале учгаймен” мисраси эса шоир тахайюлининг маҳсули бўлиб, ижодкорнинг рухий сўзма интилишидан, ундан маънавий қувват олишидан далолат беради. Мавлоно Румийнинг “Маснавийи маънавий”сида қуйидаги байтлар мавжуд:

*Тингла, най андоқ ҳикоятлар қилур
Айрилиқлардин шикоятлар қилур.
Мен қамиш эрдим, кесиб келтирдилар
Санчилур деб таънага ўлдирдилар.²*

Мазкур байтларни таҳлил қилган Тоҳир Қаҳҳор унинг бир неча маъноларини сиралайди: “Бошланғичда най, кесилмасидан олдин қамишликда бўлган ҳолатида, ҳар доим нашъу намо ва тоза ҳаёт ичида эди. Кесилиши биланок, қуриди. Ориф инсоннинг руҳи ҳам шунга ўхшаб бошланғичда олами арвоҳда ниҳоясиз бир гўзал маънавият ичида эди, ғаддор ва хашук (ҳароми) дунёга келди дегунча, тиниқ сувдай шаффоф рухлар оламидан маҳрум бўлди ва сувсиз қолганидан қуриди - бу биринчидан, иккинчидан, найдан ошиқона ва орифона садолар чиқади. Ориф бўлиб етишган инсондан ҳам ошиқона ва орифона сўзларни эшитасиз”³.

Ушбу парчада руҳий-маънавий олам билан моддий олам ғоятда гўзал топилмалар асосида ифодаланганлигига шоҳид бўламиз. Таҳлил ҳам моддий дунёнинг “ғаддор ва хашук (ҳароми)” тарзида сифатланганлигини инобатга олмасак, зукко шеършунос тарафидан маромига етказилган. Моддий дунёнинг яратувчиси Аллоҳ бўлганлиги сабабли бизнинг назаримизда, тасаввуф шоирлари уни бундай сифатларга уйғун кўрмайдилар. Шу ўринда Аҳмад Яссавий ижодидаги тупроқ тимсолини эслаш кифоя. Мавлоно Румийнинг ижодидан юқорида келтирилган рубоийдаги “Учмоққа қанотим йўқ, вале учгаймен” мисрасининг маъно қирраларини кашф этишда етарли далилларга эгамиз. Учмоқ учун қанот шарт эмас, инсонда ниҳоятсиз имкониятлар мавжуд бўлиб, шулардан бири тасаввур ва тахайюлдир. Мана шу тахайюл ижодкорларни самога чорлайди, руҳига қанот бахш этади ва руҳий оламга кўтаради. Мутасаввиф шоирлар ижодининг тахайюл билан боғлиқлиги улар маънавий меъросида само ва самовий тимсолларнинг кенг ўрин эгаллашига сабаб бўлган. Бундан ташқари, мумтоз шеърятда фалакиёт билан алоқадор қарашлар ҳам бадий ифода этилганлигини эътибордан четда қолдирмаслик керак.

Исломий қарашлар ва замонасининг нужум илми ютуқларига таяниб, баъзи дostonларда оламнинг тузилишига доир махсус боб ажратилган. Жумладан, етти сайёра ва ўн икки бурж мисолида айни мавзуни бадий талқин этган Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” дostonида ўн икки буржни етти сайёрадан ажратиб кўрсатади ҳамда уларнинг айримлари жуфт-жуфт, айримлари эса тоқ эканлигини қайд этиб, уларнинг учтаси - баҳорги, учтаси - ёзги, учтаси

¹ Жалолиддин Румий. Учмоқда қанот йук, вале учгаймен. Жамол Камол таржимаси. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994, 29-бет.

² Ўша китоб. 3-бет.

³ Ўша китоб. 42-бет.

- кузги ва ниҳоят учтаси - қишки юлдузлар деб эътироф этади. Дунё тўрт унсурдан ташқил топгани сингари буларнинг ҳам учтаси - олов, учтаси - сув, учтаси - шамол ва учтаси - тупроқ эканлиги ҳақида бадиий мушоҳада юритади. Мутафаккир шоир ушбу қарашлар ботинида олам яккаю ягона Аллоҳ томонидан бунёд этилганлигига бўлган ишончини ўз даври самовот илми ютуқларига таяниб бадиий зеб беришга ҳаракат қилинганлигини илғаш қийин эмас.

Мумтоз ижодкорлар асарларида қўлланувчи “етти фалак”, “етти осмон” сингари бирикмаларнинг ғоявий асоси юқорида “Бақара” сурасидан кўчирилган ояти карималар сингари илоҳий жумлалар эканлигига қаноат ҳосил қилишимиз мумкин. Адабиётшунос С.Ҳасановнинг “Рақамларнинг рамзий жилвалари” номли мақоласида етти сонига алоҳида эътибор берилади. Унинг турли халқларда муқаддас рақам ҳисобланганлиги эътироф этилади. Олим мазкур рақамнинг муқаддаслашувида етти иқлим, етти сайёра, ойнинг тўрт етти кунликда янгилаиб туриши ва асосан ҳафта кунлари билан боғлиқ бўлган Қуёш, Ой, Марс, Зухра, Аторуд, Муштарий, Зухал каби сайёралар сабаб бўлган деб қайд этади.¹ Фикримизча, санаб ўтилганлар қаторида осмоннинг етти қаватдан таркиб топганлиги ҳам етти сонига алоҳида аҳамият берилишига сабаб бўлган. Булардан ташқари, мумтоз шеъриятда “тўққиз фалак”, “тўққиз сипеҳр” сингари бирикмалар ҳам учрайди. Худди шундай байтни Ҳазрат Навоий ғазалларида кузатиш мумкин:

***Илоҳо, амрингга маъмур етти торами аъло,
Не етти торами аъло, тўқуз сипеҳри муалло [2, 9.]***

Байтда Аллоҳнинг амрини нафақат етти осмон, балки тўққиз юксак осмон, яъни “сипеҳри муалло” бажарувчи эканлиги ўз ифодасини топган. Шоир “етти осмон” тушунчасини эътироф этган ҳолда “тўққиз сипеҳр”га эътиборни қаратади. Навоий “Ҳамса”си дostonларининг Меърож тунига бағишланган боблари, “Лисон ут-тайр” дostonининг биринчи ва айни мавзуга бағишланган боби, шунингдек, “Ҳилолия” қасидасида худди шундай ишоралар мавжуд. Нужум илми билан яқин алоқадорлик асосида вужудга келган “Ҳилолия” қасидасининг шарҳига бағишланган олимларнинг қуйидаги фикрлари Алишер Навоий эътироф этган “тўққиз фалак” тушунчаси моҳиятининг англашилишига сабабчи бўлиши билан аҳамиятли: “Воқеа ийди акбар - рамазон ҳайити туниси содир бўлади. Шоир осмонни, тўққиз фалакни - Ой, Аторуд, Зухра, Қуёш, Миррих, Муштарий, Зухал, фалаки савобит, фалак ул-афлокни сайр этади”² Биз етти сайёранинг етти осмондаги ўрни ҳақида тўхталган эдик. Келтирилган парчада ҳам уларнинг ўрни ўзгаришсиз қолган, “фалаки савобит” ва “фалак ул-афлок” тушунчалари эса изоҳ талаб этмоқда. “Фалаки савобит”, яъни турғуи фалак деганда, шоир буржларни назарда туттади. “Фарҳод ва Ширин” дostonидаги қуйидаги сатрлар фикримизни қувватлантиради:

***Кириб чун саккизинчи торам ичра,
Топиб ҳардам ўзин бир олам ичра [8, 22],***

Тасвир Пайғамбар (с.а.в.)нинг еттинчи фалақдан саккизинчи фалакка кўтарилишлари билан Ҳақ сари интилишларига бағишланган бўлиб, шу байтдан кейин 12 буржнинг бирмабир Аллоҳ расули билан рўбарў келиши ўз ифодасини топган. “Топиб ҳардам ўзин бир олам

¹ Ҳасанов С. Навоийнинг етти тўхфаси. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989, 152-161-бетлар.

² Раниева С., Неъматов Ҳ. “Ҳилолия” қасидаси // Санъат, 1991, 11-сон, 8-бет.

ичра” сатри буржларнинг турли олам сифатида тасвир этилганини англатади. “Фалак ул-афлок” эса тўққизинчи фалак бўлиб, улуғ шоир Муҳаммад алайҳиссаломнинг фалаки савобитдан кейинги самога юксалишларини қуйидаги байтларда бадиийлаштиради:

*Булардин чун бийик тортиб амори,
Савобит дурларин айлаб нисори.
Алардин юқорироқ чун қилиб майл,
Ўнуб йулин малойик юз туман хайл.
Қанот бирла йули гардин қилиб пок,
Бу елдин қолмайин ул йўлда хошок.
Бериб чун Аршқа зоти тафоҳўр,
Бўлуб Арш афсар, ул афсар уза дур.
Чу курси тўридин пирян топиб,
Бийик лавҳу қаламдек поя топиб [8, 23].*

Келтирилган парчадан англашиладики, Ҳазрат Пайғамбар булардан, яъни буржлардан амори (амори, – одам ташиш учун туя ёки филга ортилган кажава ҳисобланади, бу ерда Буроқ маъносида қўлланган) юксак тортиб, яъни кўтарилганида, савобит дурлари - юлдузлари унга нисор этилади. Улардан юқори кўтарилишга майл уйғонганда, юз минг тўда малойиклар Пайғамбар (с.а.в) йўлини ўпади. Ўша фаришталар қанотлари билан Пайғамбар (с.а.в.) йўлларини чангдан тозалайдилар. Қанот силкишлари натижасида ҳосил бўлган елдан у йўлда хошок ҳам қолмайди. Гуё фахрланиш зотидан Аршга берилиб, бундан Арш тож, гуё ўшал тож узра дур бўлади. Арш осмоннинг энг юқориси бўлганлиги боис, унта афсарлик - тожлик аъмоли насиб қилмоқда. Келтирилган парчанинг сўнгги байтида тасвирланишича, гуё Ҳақ сари интилаётган Аллоҳ элчиси курси, яъни осмон тўридан безак топиб, катта тахтаю қаламдек мувозанат сақлаш учун оёқ топади. Демак, тўққизинчи фалак деганда, осмоннинг энг юқори қисми тушунилади. Меърож туни тасвирида тўққизинчи фалакка етиш билан ҳаракат тўхтаб қолмайди, юксакликка интилиш давом этади. Бу ҳақдаги Навоийнинг қуйидаги сатрлари эътиборга молик:

***Юқорроқ кўргўзуб чун раҳши новард,
Чиқориб ломакон майдонидин гард [8, 23].***

Гуё чиройли от югуриб юқори кўтарилади ва маконсизлик - бўшлиқ майдонидан чанг чиқаради. Чанг чиқармоқ - ломакон майдонига ўтмоқдир. Демак, осмоннинг энг юксак еридан бўшлиқ оламига ўтилади. Бу – “маънавий олам”, яъни “ботиний олам” деб юритилади. Бунгача ўтилган тўққиз фалак эса “зоҳирий олам” деб аталади. Таниқли олим И.Ҳаққул эътироф этган “олами ғайб” эса бундан ҳам юксакликда. Тасаввуфий таълимотга кўра, зоҳирий ва ботиний олам ҳақида инсон маълум илмларга эга бўлиши мумкин, аммо ғайб оламининг сиру синоатларидан воқиф бўлолмайди. Алишер Навоий ғазалларининг бирида учраган “тўқуз сипехри муалло”ни айна шу байтда қўлланган “етти торами аъло” билан алоқадорлиги кўринади. Кузатишларимиз “етти фалак” тушунчасидан “тўққиз фалак” келиб чиққан, дейишга асос бўлади.

Борлиқдаги барча нарсалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Демак, олам маълум қонуният асосида вужудга келган. “Биз осмонлар ва ерни ҳамда уларнинг ўртасидаги нарсаларни фақат ҳақ қонун-қоида билан яратдик” [“Ҳижр” сураси, 85]. Оламнинг “ҳақ қонун билан” бунёд этилиши ундаги мукаммаликка сабаб бўлган. Самода улкан уммонлару

даштлар, тоғларни бағрига олган Еримиздан бир неча баробар катта бўлган сайёралар муаллақ туради ва Яратувчининг амри билан доимо ҳаракатда бўлади. Мазкур фикримизни “Ёсин” сурасининг 40-ояти билан тасдиқлай оламиз: “На Қуёш учун Ойга етиш мумкин бўлур ва на кеча кундуздан ўзгувчидир (Қуёш, Ой ва юлдузларнинг), барчалари фалакда сўзиб юрур”. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонидаги қуйидаги сатрлар қуръоний фикрларга уйғунлиги билан эътиборлидир:

*Баят оти бирла сўзуг бошладим,
Тўрутган ичидган ксчурган идим.
Тўрутти тилак-тек тузу аламиғ
Ярутти ажунқа кунуг ҳам айиғ.
Яратти, кўр, эвран тучи эврулур,
Анин бирла тазгинг ема тезгинур.¹*

(Мазмуни: Худо номи билан сўзни бошладим. Яратган, парваришлаган, кечирган эгамдир. Бутун оламни ўз истагича яратди. Оламда кун ҳам ойни ёритди. Фалакни яратди, кўр, доимо айланади. У билан бирга чарх ҳам айланади).

Ҳаракат - олам мавжудлигининг асоси. Қуёш, барча сайёралар ва бошқа осмон жисмлари маълум йўналиш асосида доимий ҳаракатда. Фазода муаллақ ҳолда кезиб юрувчи, саноғига етилмаган сайёраларнинг йўналишии белгиловчи ва уларни силкитиб турувчи бирор куч наҳотки мавжуд бўлмаса?! Бир шаҳардан иккинчи бир шаҳарга парвоз қилган самолётнинг ҳаракатини кузатувчи қанчадан-қанча мутахассислару асбоб-ускуналар мавжуд. Бундай сирли манзаралар “олам ҳеч қандай куч тарафидан яратилмаган”, - деган фикрни шубҳа остига олиб қўймайдими? “Қутадғу билиг” муаллифи эътироф этганидек, Худо бутун оламни ўз истагича яратди. “Осмонлар ва ердаги барча жонзод ва уларнинг соялари хоҳ истасинлар, хоҳ истамасинлар, эртаю кеч фақат Аллоҳгагина сажда қиладилар – бўйсунадилар”, - дейилади “Раъд” сурасининг 15-оятида.

Инсоннинг яшаши, тақдири, нафас олиши Тангрининг хоҳиш-истагига асосланганидек, оламнинг тинимсиз ҳаракати ҳам Яратувчининг амри ва унга итоат этилишининг исботидир. Ҳазрат Навоийнинг шарҳлашга ҳаракат қилганимиз “Йилоҳо, амрингга маъмур етти торами аъло, Не етти торами аъло, тўқуз сипеҳри муалло” байти мазкур ояти каримадаги фикрларнинг шеърдаги ифодасидир. Шуларга кўра, хулоса қилиш мумкинки, олам тақдири ҳам Аллоҳга боғлиқлиги айни ҳақиқатдир.

Қуръони карим - нафақат инсонлар, балки бизга анча таниш бўлган яратиклар билан бир қаторда фаришталар ва жинлар ҳақида ҳам маълумот берувчи муқаддас манба. Унинг “Ва-с-сафот” сурасида ваҳий қилинишича, энг яқин осмон юлдузлар билан зийнатланган бўлиб, у итоатсиз шайтон ва жинлардан тозалангандир.

Жинлар Аллоҳнинг “аскарлари” саналмиш фаришталарнинг сўзларини ҳаргиз эшита олмаслар ва уларни ҳайдаш учун ҳар томондан юлдузлар отилур. Аёнлашадикки, етти қат қилиб яратилган осмон инсон тасаввурига сиғмас ҳудуддир. Энг яқин осмонгина юлдузлар билан безатилган. Бу ҳақда Юсуф Хос Ҳожиб қуйидагиларни ёзган:

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент: “Фан”, 1971, 80- бет (Ёзишда кийинчилик бўлишини ҳисобга олиб, манбадагидек транскрипцияда бериш маъқул кўрилмади _Х.Э.)

*Яшил кўк яратти ўза юлдузи,
Қора тун торутти яруқ кундузи.
Бу кўкдаки юлдуз бир анча безак,
Бир анча қулавуз бир анча езак.¹*

Юсуф Хос Ҳожибнинг мазкур сатрларини Қ.Каримов замонавий тилимизга қуйидагича ифодалаган: “Яшил осмонни устида юлдузи билан яратди. Қора тунни, ёруғ кундузни яратди. Бу кўкдаги юлдузларнинг бир қанчаси безакдир. Бир қанчаси раҳнамо ва бир қанчаси йўлчидир” [81-бет].

Етти қат осмоннинг Аллоҳнинг амри билан ҳаракатланиши ва энг яқин юлдузлар билан зийнатланганлиги қуйидаги ояти каримада ҳам ўз ифодасини топган: “Бас икки кунда етти осмонни барпо қилди ва ҳар бир осмонга (унга буюрилган) иши - вазифасини ваҳий қилди (билдирди). Биз қуйи осмонни чироқлар - юлдузлар билан безадик ва (уни офат-балолардан) сақладик. Бу қудратли ва билгувчи зотнинг тақдир ўлчовидир” (“Фуссилат”сураси, 12). Адабиётшунос Ш.Ҳайитов Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асари муқаддимавий бобларини шарҳларкан, шоир Аллоҳнинг исм ва сифатлари тавсифини келтирганини қайд этади. Аллоҳнинг исм ва сифатларидан “Азим”, “Қодир”, “Қаҳҳор”, “Жаббор”, “Холиқ”ни тавсифлашда, шунингдек, Муҳаммад Пайғамбар васфи билан боғлиқ Меърож туни тасвирида муаллиф илоҳий китобга таянган ҳолда гўзал бадий сифатлашлардан фойдаланган. Буларнинг Аллоҳ ва самовот, Аллоҳ расули ва самовот каби мавзуларни ўзида мужассамлаштиргани диққатни тортади. Олим томонидан бу жиҳатлар тўла илғанган ва батафсил тадқиқ этилган. Шулардан юқоридаги ояти карима билан боғлиқ Ҳақ сифатларидан “Азим” ва “Қодир” маъноларини ёритган парча ва унинг Ш.Ҳайитов томонидан қилинган шарҳини келтириш асосида Қуръони каримда ваҳий қилинган самовот билан боғлиқ фикрларнинг Алишер Навоий ижодида ўзининг ифодасини топганлигига яна бир карра гувоҳ бўламиз:

“Азамати борида сипехри даввор бор нилуфардин кам ва қудрати оллида, нужум собита ва сайёра ул нилуфар юзида бир неча шабнам” -... Худо қудратини улкан боғга, бепоён осмонни эса ана шу боғ саҳнидан бир гулга (“нилуфар”) ташбеҳ қилиш орқали Аллоҳнинг азаматини ёрқин тасаввурини яратади. Жумладан, иккинчи қисмида истиора янада равшан кўринади. Мовий фазо чироқлари - юлдузлар гул юзига қўнган мусаффо томчиларга қиёс қилинади. Осмон - нилуфар гули, само жисмлари ҳисобланган юлдузлар - шу гўзал зийнат (гул) юзини қоплаган шабнам қатралари... Навбатдаги жумлада ташбеҳ ҳосил қилган ҳодисалар мазмуни янада уйғунлаштирилади. Уларнинг ягона мабда, яъни яккаю ягона Маъбуднинг изни - иродаси билан яратилганлиги зикр қилинади: “Нилуфар юзига шабнам сочгувчи ҳам ул ва шабнам суйидин нилуфарзор, балки гулистони ирам очгувчи ҳам ул”.²

Самовий жисмлардан Қуёш ва Ой ҳақида ваҳий қилинган оятлар илоҳий китобда жуда кўп учрайди. “Ваш-ш-шамс”, “Қамар” каби уларнинг номлари билан аталувчи сураларнинг мавжудлиги бунинг далилидир. Сулаймон аллайҳиссалом даврида Сабаъ шаҳрида Билқис исмли аёл ҳукмронлик қилган бўлиб, унинг қавми Қуёшга сажда қилганликлари, уни Тангри деб билганликлари ҳақида “Намл” сурасида маълумот берилади ва шайтон улар қилган амалларни чиройли қилиб кўрсатиши, уларнинг Ҳақ йулидан тўсиб қўйиши тарзида баҳоланиб: “Бас, улар (то) Аллоҳга сажда қилмагунлирича (Ҳақ йўлга) ҳидоят топмаслар”, - дейилади. Муқаддас Қуръонда қайд этилишича, Билқис Қуёшга сиғинишнинг ҳурофот эканлигини англайди.

¹ Уша китоб. 80-бет.

² Ҳайитов Ш. “Маҳбуб ул-қулуб”да тасаввуфий жилолар. -Тошкент: “Фан”, 1996, 27-28-бетлар.

Илк ёзма бадий манбалардан Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонида шундан келиб чиқиб, қуёш ва ой тимсоллари рамзий образ даражасига кўтарилган. Бунда шоир дастлабки мифологик қарашларни асос қилиб олганлиги дoston қаҳрамонларининг Кунтуғди ва Ойтўлди дея номланишида яққол кўринади. Дастлабки ёзма манбалар бадий ижод оламида Қуёш ва Ойнинг муқаддаслаштирилганлиги, илоҳийлаштирилганлигини кўрсатади.

“Қутадғу билиг” достонидаги адолат тимсоли бўлган ҳукмдорни номлашда “Қуёш”, давлат тимсоли вазирни ифодалашда эса “Ой” асос қилиб олинади ва мифологик қарашларга янги маъно мужассамлаштирилади. Бу ҳодисани ассоциация (тасаввур, ҳис-туйғу, фикр ва шу кабиларнинг бир-бирини эслатадиган ўзаро боғланиши) деб номлаган таниқли фолклоршунос Ғ.Акрамов руҳшуносликка асосланиб, уни турли-туман ҳаракат, таассурот ё бўлмаса, ҳарфлар, сўзлар ва фикрлар ўртасида пайдо бўладиган боғланишлар деб билади ҳамда ассоциациянинг тор маънода мураккаб метафоралар шаклида намоён бўлиши, кенг маънода эса асосан тасаввурда мавжуд материалларнинг (миф воқелиги, эпос воқелиги, тарихий - конкрет шароит воқелиги ва бошқалар) муайян шароитга хизмат қилдириш - замонага боғлаш деб билади. Олимнинг фикрича, “Қутадғу билиг” турк миф рамзий модели ғоя ва образларини ассоциация қилиб, шу ҳодисага мурожаат этилган биринчи асардир. Ғ.Акрамов муаллиф услубини, мақсадини теран илғаган ҳолда қуйидагиларни ёзади: “Қадимий ҳомий худолар “Қутадғу билиг”даги бош қаҳрамонларда илгари сурилган маъно ва ғоя билан ғоявий-рамзий ассоциация уйғунлашади. Юсуф Хос Ҳожиб миф арсеналига ижодий ёндашиб, уни ўз даври ғоялари талқинига буйсундиради. Ҳукмдор Кунтуғди илм-маърифат ҳомийси, одил; Ойтўлди унинг ҳузурига келади. Кун ва Ой ҳақидаги қадимги мифологик сюжет модели муаллиф талқини учун имконият очиб беради”.¹ Достонга мурожаат қиладиган бўлсак, Ойтўлди эликка давлат сифатини кўрсатиши, Кунтуғди элиг Ойтўлдига адл сифатини қандай эканини айтиши ҳақидаги бобларда худди шундай ҳодисани кузатиш мумкин. Бунда дoston муаллифининг асардаги рамзий образларни номлашдан кўзлаган мақсади, ўз ғоясини илгари суришда буларнинг қандай аҳамияти борлиги сезилади. Шу ўринда “Қуёш” атамасининг ўрнида дастлаб “кун”нинг қўлланганлигини далиллар асосида кўриб ўтиш жоиздир. “Алишер Навоий тилида қуёш тушунчасини англатган сўзлар” (“Ўзбек тили ва адабиёти”, 1995, 4-сон, 43-45-бетлар) номли мақола муаллифи Ҳ. Низомхоновнинг фикрича, дастлаб “кун”, XI асрга келиб, “кун”га маънодош “қуёш”, XI-XII асрларда ҳар иккала сўзга маънодош “кунас”, XIV асрда шу сўзлар қаторида “шамс”, “кунеш”, Алишер Навоий асарларида эса туркий “кун”, “қуёш”, “гунаш”, “кунас”; форс- тожикча: “офтоб”, “хуршед”, “меҳр”, “хур”; арабча: “шамс”, қуёш тутилиши маъносида “байзо” ва кўчма маънода “айн” қуёш маъноларида қўлланган. Бу жиҳатдан олиб қараганда, Юсуф Хос Ҳожиб ҳукмдорни “Кунтуғди” деб номлаши ғоятда ўринли. Бевосита дostonга мурожаат қилсак, бунинг нозик қирралари англашила боради:

*Элиг айди уқтум мунун эрдамин,
Бу Айтолди отин не-ул бу сенин.
Наку-ул мунун маънисина ай мена,
Билайин уқайин бутайин сена.²*

Кундуғди элиг Ойтўлдининг нуқсон ва фазилатларини англаганини сўзлаб, нега бу ном билан аталишини сўрайди. Билиб олиб, тушуниб, унга ишонч ҳосил қилишини айтади.

¹ Акрамов Ғ. Миф ва ёзма адабиёт муносабатларига доир (Туркий ёзма анъана ва мифология) // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1996, 5-сон, 56-бет.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент: “Фан”, 1971, 161- бет.

Бундай савол-жавоб икки тарафлама бўлиб ўтгани дostonда ўз ифодасини топган. Кейинги бобда Ойтўлди ҳукмдорнинг номи нега “Кундуғди” эканлиги сабабини суриштиради. Бу савол-жавоб усули “қадимий ҳомий худолар”ни мавзу ва ғояга хизмат қилдириш учун қўл келади.

Қадимги кишилик илоҳийлаштирган самовий жисмлар илк турк мусулмон сулоласи - қорахонийлар замонасида янги маъноларни ифода этиши талаб қилинарди:

*Бу Айтўлди айди менин атими
Бўғу мензатур айқа қилқими.
Бу ай туғса алину эди аз туғар
Кунинга бедуюр юқару ақар.
Тўлун бўлса тўлса ажунда ярур
Ажун халқи андин яруқлук бўлур.
Тугел бўлса кўр ай бу ағса адиз
Яна эрму тўрғур кетар кўрк мениз.
Яруқлуқи эксур яна йўқ бўлур
Тугар кеча азин яна - ўқ тўлур.
Менин бу ўзим ма бу янглиг турур
Ара бар бўлур - мен ара йўқ бўлур.⁴¹*

Келтирилган иқтибосдан аёнлашадики, доно киши унинг қилиқларини Ойга қиёслаганини, Ой дастлаб жуда кичкина бўлиб, самода кўриниши, кундан кунга тўлиши, юқорига кўтарилиши ва тўлин бўлиб оламни ёритиши, жаҳон халқи ундан рўшнолик кўриши, Ой тўлганидан сўнг яна емирилиши, камайиши, чиройи кетиши, унинг ёруғлиги камайиб, йўқолиб қолиши ҳамда яна қайта туғилган кечадан бошлаб, оз-оздан тўлиша боришини сўзлаган Ойтўлди ўзи ойсифат эканлигини айтиб, баъзан пайдо бўлиши, баъзан эса маҳв бўлишини сўзлайди. Қуёш эса бундай хусусиятларга эга эмас.

Дostonнинг кейинги сатрларида Кунтуғди тилидан унга бу номнинг берилишини изохлаган ижодкор Куннинг, яъни Қуёшнинг ҳеч камаймаслиги - қисқармаслиги, доимо бирдек ёруғлик бахш этиб туришини адолатга қиёслайди. Унинг¹ фикрича, адолат тўғрилиқ билан етилгани боис тўлиқ камаймайди. Иккинчидан, кун чиққанда, бу олам ёруғ бўлади. Унинг нурлари ер танламайди, ҳамма жойни бирдек ёритади. Адолат тимсоли бўлган Кунтуғди ҳам Қуёш мисоли йўқолмас, унинг сўзи ва муомаласи барча халқ учун бирдек. Муаллиф гўзал бадий топилма асосида одиллик билан Қуёшни бир-бирига муқояса этади. Учунчидан, Кун чиққанда, Ер исийди, унинг ҳароратидан турли-туман гуллар очилади. Айни чоғда Кунтуғди адолати етган эл гарчи қоя ёки тош бўлса-да, яшнамайди. Қуёш чиққанида яхши-ёмонни ажратмайди, барчага бирдек нур сочади, ўзи қисқармайди. Ҳукмдор Кунтуғди ҳам худди шундай хусусиятларга эгаки, ундан барча баҳраманд бўлади.² Шоирга Ой ва Қуёшнинг қайд этилган хусусиятлари қўл келади. Дoston муаллифи Кунтуғдини - ҳукмдор, Ойтўлдини - вазир сифатида тасвирлашида бир қатор сабаблар мавжуд. Бунинг учун унга юқорида тилга олганимиз қадимий оғзаки мифологик воқеалар тизими қўл келган. Иккинчидан, зардуштийлик, монийлик ва исломий адабиётлардаги Ойга нисбатан Қуёшга мурожаатнинг эътиқод даражасига кўтарилганлиги шоирни руҳлантирган. Ўз ўзидан Қуёшнинг қайд этилган хусусиятларига халқнинг қарашлари замин ҳозирлаган ва

¹ Ўша китоб, 166-бет.

² Ўша китоб, 178-бет.

шу асосда Қуёш Ойга нисбатан муқаддаслик касб этган, дейиш мумкин. Қуёшнинг мазкур хусусиятлари қуйидагича изоҳланади: “Маълум бўлишича, қадимда Қуёшни мўътабар деб билган кишилар уни барча бало қазолардан, бадкўз ва ёмон сўз (қарғиш)ларнинг таъсиридан ҳимоя қила оладиган қудратли куч тимсоли деб билишган. Шу боис ҳар бир хонадонда Қуёш тасвири ёки унинг рамзий аломатларидан бирининг чизгилари тушурилган кигиз, гилам ва сўзана каби нарсаларнинг бўлиши хосиятлилиқ белгиси ҳисобланган”¹

Шоир Ой ҳақида ҳам фикр юритганида: “Ажун андин яруқлуқ бўлур”, - дея қайд этади, аммо бунинг шарти бор. “Ажун”нинг “яру”ши учун Ойнинг “тўлун” бўлмоғи талаб этилади. Бадий асарларда кузатилгани сингари илмий манбаларда ҳам Қуёшни подшоҳга ўхшатиш учрайди. Чунончи, машҳур қомусий олим Абу Райҳон Берунийнинг “Қонуни Масъудий” (Тошкент, 1973) асарида шундай фикрлар мавжуд: “...бу иккиси (Меркурий ва Зухра)нинг юқорисида Қуёш туради, подшоҳ жойи мамлакат ўртасида бўлганидек, Қуёш тартибда планеталар ўртасида қўйилган.(!) Чунки ҳамма планеталарнинг аҳволи ва ҳаракатлари Қуёшга боғлиқ ва унинг ҳаракатлари билан ўлчанади” [43-бет]. Олим етти сайёранинг фазодаги ўрнига эътиборни қаратган ҳолда, тўртинчи фалак сайёраси Қуёшни буларнинг подшоҳига қиёслайди. Албатта, ушбу сайёралар орасида Ой ҳам мавжуд. Абу Райҳон Берунийнинг илмий қарашлари Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” достонида ўзининг бадий ифодасини топган.² Ўз-ўзидан Кунтуғдининг бу хусусиятлари - ҳукмдор, Ойтўлдини эса - доно вазир сифатида талқин этилишига олиб келади. Ойтўлдининг давлат ва вазир рамзи эканлигини шоир қуйидаги сатрларда изоҳлашга давом этган:

*Неча юнғич ўзка юз урса ўзум
Бару кўрки артар кесар мен сўзум
Баюса бедуса ядилса жави
Кетар-мен аниндин тирилмиш нани
Сўги-таг бўлур ядру қилқи яни³*

Юсуф Хос Ҳожиб Ойтўлди давлат рамзи эканлигини ифодалаш мақсадида унинг тилидан сўзлаб, Ойтўлди заифу нотавон кишиларга юзланса, уларнинг кўрки ошишини қатъий ишонч билан айтади. Улар улғайиб бойигач, шуҳрати - овозаси ёйилади. Ойтўлди эса уларни тарк этади, чунки Ой доимо тўлишиб турмаганидек, кишининг давлати ҳам баъзан кўпаяди, баъзан камаяди. Ойтўлди йўқсил кишиларга юзланганида, қанчалик тўлишиб, бойиб кетсалар, у уларни тарк этгач, яна асл ҳолларига қайтадилар. Келтирилган муҳояса жуда ўринли эканлигини таъкидлаган шоир панд-насихат тарзида унинг сўзи билимсизлар учун кўз эканлигини, кишига бахт келиши, шуҳрати ортиши, янги Ойдек ёруғлиги бўлиши, давлатнинг бевафо-ю гумроҳлиги, унга кўнгил боғламаслик кераклиги, давлат тўлин Ой бўлса-да, яна емирилишини теран мушоҳада асосида бадий тасвирлайди.

Кейинги сатрларда Ойтўлди номидан “тағин бир маънони сенга айтайин” деб сўзини давом этгирган муаллиф Ойнинг фазодаги ҳаракат йўналишига эътиборни қаратади ва ўша ҳаракат билан давлатнинг ўзаро уйғун жиҳатларини топиб, муштараклик асосида таъсирчанликни оширади ҳамда ўз ғоясини илгари суришга хизмат қилдиради. Энди дастлабки мифологик воқеалар тизимига янги қарашлар илми нужум асослаб берган истилоҳлар воситасида киритилади. Биз буларни буржларнинг иштирокида кўришимиз мумкин.

¹ Жураев М. Узбекхалксамовий афсоналари. - Тошкент: «Фан», 1995, 7-бет.

² Қаранг: Махмудов К- Абу Райҳон Берунийнинг буржлар Хақидаги таълимотининг “Кутадғу билиг” да акс этиши // Адабий мерос. 1991, 2(56)-сон, 35-38-бетлар.

³ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Тошкент: Фан, 1971, 166-бет.

Қуёш ва Ойнинг вақт ўлчови эканлиги Қуръони каримда эътироф этилган. Инсон Ойнинг турли шаклларга киришига қизиқиш билан қараган ҳамда унинг сирини билишга интиланган. “Бақара” сурасининг 189-оятида Муҳаммад алайҳиссаломга қарата: “Айтинг, у (Ойлар) одамлар ва ҳаж учун вақт ўлчовидир”, – дейилади, шунингдек, “Ёсин” сураси-да: “Биз Ойни ҳам токи у эски (хурмо) булоғи каби бўлиб (*эгилиб* ҳилол ҳолига келиб) қолгунича бир неча манзилга белгилаб - тайинлаб қўйгандирмиз”-дея қайд этилади.

Юсуф Хос Ҳожиб бу фикрлардан замонасининг нужум илми ютуқлари асосида фойдаланади. Ижодкор Ойнинг буржи Саратон эканлигини, у доимо айланиб туриши, унинг уйи - манзили бир жойда собит бўлмаганлиги сабабли Ой ҳам фазода кезиб юришига диққатни қаратади. Ой қайси буржга кирмасин, ўша буржни тезда тарк этади. Шоир давлатга шундай хусусиятлар мавжудлиги сабабли унинг ҳам Ой сингари муҳим манзили йўқлигини айтиб ўтиб, шу боис донишманд унга “Ойтўлди” номини берганлигини қайд этади. Ижодкор ўша услубига содиқ қолиб Кунтуғди ҳақидаги фикрларни баён этаркан, Қуёшнинг фазодаги ҳаракати Ойникидан фарқли эканлигига эътиборни қаратади:

*Яна ма бу кун буржи сабит турур
Бу сабит тадуқум туби берк бўлур.
Бу кун буржи Арслан бу бурж тебранмас.
Эви тебранмаса учун артамас
Менин қилқими кўр бир янин
Ўзум текшурулмас яруқта унин.¹*

Яна дoston қаҳрамонлари тилидан уларга берилган номни изоҳлаган шоир Қуёшнинг буржи собит - ўзгармаслигини, унинг буржи Арслон эканлигини, бу бурж тебранмаслиги, уйи - манзили тебранмаганлиги боис ўзи ҳам камаймаслигини қаламга олади. Муаллиф Қуёшнинг доимий ёруғлик манбаи эканлиги ҳамда ўзгармаслигига алоҳида аҳамият беради. Нозик ташбеҳларга таянган ижодкор одил ҳукмдорда адолат туйғусининг Қуёшдагидек устувор бўлишини орзу қилади. Кўринадики, адолатли ҳукмдор ғояси Юсуф Хос Ҳожиб дostonида ўзига хос рамзий образлар, теран мушоҳадалар асосида ўз ифодасини топади ва шоир танлаган самовий жисмлар тимсоллари рамзий моҳият касб этиб, ижодкор бадий салoҳиягини асрларга кўз-кўз қилишга хизмат қилиб келмоқда.

Қуръони каримда самовотнинг алоҳида аҳамиятга молик сайёраси ҳисобланган Ой ҳақида юқорида кўриб ўтилгани сингари кўплаб ибратли илоҳий жумлаларни ўқишимиз мумкин. Жумладан, Қамар” сурасининг қатор ояти карималарида ифодаланган ғоялар бир қанча бадий жиҳатдан баркамол назм намуналарига манба вазифасини ўтаган. Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” дostonидан олинган қуйидаги байтлар фикримиз далилидир:

*Дема илик, тиғеки бир бармоғи,
Ойни икки бўлди ишорат чоғи.
Тонг эмас ар ул кофи муъжизнамой,
Қилғоч ишорат ики айрилса Ой [7, 42].*

Улуғ мутафаккир Муҳаммад алайҳиссаломнинг қўли эмас, бир бармоғининг учи ишорат чоғида Ойни иккига бўлганлигига ўқувчи эътиборини тортади. Шунингдек, шоир бу муъжизага шеърхон ишончини янада ошириш ниятида “ул кафи муъжизнамой” ишорат қилгач, Ой иккига ажралса ажабланмаслик кераклигини бадиияти баркамол мисраларда

¹ Ўша китоб, 178-бет.

таъкидлайди. Қуръони каримнинг ўзбекча изоҳли таржимасида мутаржим А. Мансур томонидан изоҳ сифатида айни воқеа билан боғлиқ ривоят келтирилади. Унда ҳикоя қилинишича, Макка кофирлари Муҳаммад алайҳиссалом ҳақиқий пайғамбар бўлса, мўъжиза кўрсатиши керак деб, Ойни иккига бўлишини талаб этадилар. Агар у зот бу ишни бажарса, иймон келтиришларини билдирадидлар. Ўша кеч Ой тўлган эди. Шундан сўнг Ҳазрат Пайғамбар Парвардигорга ёлвориб, фазлу марҳаматини дариғ тутмаслигини илтижо қиладидлар. Аллоҳ расулининг истаклари ижобат бўлиб, баногоҳ тўлин Ой қоқ ўртасидан иккига ажралади. Ярми Сафо тоғи устида, ярми эса унинг қаршисидаги Қайқаон тоғи узра пайдо бўлади. Бу мўъжизанинг гувоҳи бўлган мушриклар: “Муҳаммад бизни сеҳрлаб қўйди, аммо у ҳамма одамларни сеҳрлай олмайди, бу ерда бўлмаган кишилардан сўраймиз”, - дейдилар. Худди шу пайт Маккага кириб келаётган карвон аҳлидан мушриклар ушбу воқеа тафсилотларини сўраганларида, улар ҳам йўлда Ойнинг иккига бўлинганига гувоҳ бўлганликларини айтадилар. Аммо нодонлар отаси - Абу Жаҳл лақабли мушрик бошлиқ кофирлар: “Бу ҳар доимги сеҳрлардан бири”, - деган гапдан нарига ўтмайдилар. Шунинг натижаси ўлароқ қуйидаги ояти карималар ваҳий қилинади: “(Қиёмат) соати яқинлашиб қолди ва Ой ҳам бўлинди. Агар улар (қурайш кофирлари Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳақ пайғамбар эканликларига далолат қиладиган) бирор оят-мўъжиза кўрсалар (ҳам у пайғамбарга иймон келтириш ўрнига) юз ўгирурлар ва “(Бу) ҳар доимги сеҳр-ку?” дерлар”. Ҳазрат Навоийдан келтирилган иқтибосда ана шу воқеага талмеҳ санъати воситасида ишора қилинган. Шоир бу мўъжизани эслаш орқали Пайғамбар (с.а.в.)ни васф қилади ҳамда у кишининг қўли эмас, бир бармоғигина бу мўъжизани кўрсатди. У зотнинг қўли янада улкан мўъжизаларни кўрсатиш фазилатларига эга, демоқчи бўлади. Бунга гумон қилмаслик кераклигига чақиради.

Аллоҳ барча нарсани билгувчи, аввал ҳам, охир ҳам, ботин ҳам, зоҳир ҳам Унинг Ўзидир. Ундан бошда яратилганнинг ибтидоси бўлгани сингари интиҳоси ҳам мавжуддир. Ҳар томонлама мукамал яратилган оламнинг йўқликка юз тутиш вақти - қиёмат куни ҳисобланади. Бу куннинг яқинлиги ва муҳаққақ келиши ҳақида Қуръони каримнинг бир неча сураларида ояти карималар мавжуд: “Бас, қачон юлдузлар (нурлари суниб) ўчирилгач; Ва қачон осмон (қобиғи) ёрилиб очилгач; Ва қачон тоғлар (қушлар каби) сочилгач; Ва қачон пайғамбарларга (уларни ёлғончи қилган қавмлари билан ҳисоб-китоб қилишлари учун) белгиланган вақт келгач (ана ўша вақтда ваъда қилинган) қиёмат қойим бўлур” [“Вал-мурсалот” сураси, 8-11]. Кўринадикки, йўқликка юз тутиш даврида само ўз вазифасини бажаришдан четлаштирилади, юлдузлар нурсизлашади ва сўнади. Энг яқин юлдуз саналган Қуёшнинг ёруғлик таратиши натижасида ҳажмининг кичрайиб бориши ҳақида фикрлар билдирилган. Илгари ёруғ юлдуз бўлиб, кейинчалик суниб қолган осмон жисмлари ҳақида ҳам фанда маълумотлар бор. Демак, мумтоз адабиётдаги дунёнинг фоний - ўткинчи эканлиги тўғрисидаги фикрлар ҳақиқатга яқинлиги яна бир карра аён бўлади. Биз юқорида эътироф этганимиздек, йиллар давомида онгимизга сингдирилган қарашларга кўра моддий дунёнинг абадийлиги тўғри эмас. Бундай бир ёқлама қарашларни жуда катта тарихни ўз ичига олган мумтоз адабиёт инкор этади.

Исломиий таълимот асосида ривож топган ўзбек мумтоз адабиётида осмоннинг етти қаватдан ташкил топганлиги ва бошқа само билан алоқадор Қуръони каримда эътироф этилган қарашлар, шубҳасиз, ўз инъикосини топган. Мусулмон дунёсида барча эзгу ишлар, жумладан, насру назмда яратиладиган йирик ҳажмли бадий асарларни «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» илоҳий жумласи билан бошлаш қутлуғ анъана эканлиги фикримизни тасдиқлаши мумкин. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонининг Аллоҳга ҳамду санолар ўқиш билан бошланиши ва Қуръони карим унинг асосий манбаи эканлиги,

шунингдек, биз юқорида таҳлил жараёнига тортган айрим парчалар, умуман, мумтоз адабиёт маҳсули саналган йирик ҳажмли шеърӣ асарларда, девонларнинг дебочаларида, насрий асарларнинг муқаддималарида шу анъанага риоя қилинганлиги фикримизнинг далилидир.

Адабиётшунослардан Н. Комиловнинг “Тасаввуф”, Р.Воҳидовнинг “Навоий ва илоҳиёт”, И.Ҳаққулнинг “Тасаввуф ва шеърӣят”, Ҳ.Кароматовнинг “Қуръон ва ўзбек адабиёти”, С.Олимовнинг “Нақшбанд ва Навоий”, Ш.Ҳайитовнинг “Маҳбуб ул-қулуб” да тасаввуфий жилолар” каби тадқиқотлари мумтоз адабиётимизнинг бевосита ислом мафқураси асосида ривож топганлигини тасдиқлайди. Аллоҳнинг илоҳий китобида само ва унга бўлган муносабатни ўрганиб, уларни бадиий асарларда қандай маъноларда қўлланганлигини илмий тадқиқ этиш мумтоз адабиётда илгари сурилган ғояларни тўғри англашга хизмат қилади.

СИПЕҲРИЙ ҲУСН ИЧИНДА МОҲ СЕН-СЕН...

XIV-XV асрлар ўзбек мумтоз шеърӣятида борлиқдаги нарса-ҳодисаларни, маъшуқа ва унинг узвларини самовий тимсоллардан қуёш ва ойга ташбеҳ қилиш, ташхис, тазод санъатларини қўллаш билан ташбеҳ қилинганлар воситасида таъсирчанликни ошириш, мазкур икки тимсолни истиора асосида маъшуқа маъносида қўллаш кўп учрайди. Алишер Навоийгача туркий тилда ижод қилган Хоразмий, Лутфий ва Атоий каби сўз санъаткорларининг ижодида бу ҳолат яққол намоён бўлади. Бунда кўпинча қуёш, ой тимсолларининг муқаддаслиги ва шунга ўхшаш муҳим фазилатлари асос бўлиб хизмат қилади. Атоийнинг куйидаги байтида маъшуқа ойга нисбат берилади:

*Сипеҳрий ҳусн ичинда моҳ сен-сен,
Замона хўблариға шоҳ сен-сен.¹*

“Сипеҳрий ҳусн” - гўзаллик осмони бирикмаси шеърхон эътиборини қоп-қора тунда кумушдек милтилаб турувчи юлдузлар ва улар бағридаги заррин нурлари оғушида кўзларни қамаштириб турган ойга жалб этади. Тунда ойнинг бошқа само жисмларига қараганда ёрқинроқ намоён бўлиши шоирга ҳуснда моҳ янглиғ танҳо бўлган маъшуқасини эслатади. Мана шу табиий гўзалликдаги ойнинг яктолиги ижодкорга севиклисини беназир гўзаллик соҳиби сифатида тасвирлаш билан бир қаторда байтда ижтимоий руҳ бериш имконини ҳосил қилади. “Замона хўблариға шоҳ” ликда ҳам ўша бошқалардан ажралиб туриш, айрим фазилатларни намоён қилиш хусусияти устуворлиги сезилади. Мумтоз назмда бундай ташбеҳга нисбатан қуёш ва ой тимсолларининг маъшуқа юзига муяққад ҳолатида тўғридан-тўғри нисбат берилиши кўп учрайди ҳамда бу услуб бадиий буёқдорликни кўпроқ намоён этиши билан ўқувчи сезимларига янада кучлироқ таъсир кўрсатади:

*Аё, буйи санувбар, чеҳраси ой
Қуёш янглиғ жамолинг оламорой.²*

“Муҳаббатнома”нинг Муҳаммадхўжабек мадҳига бағишланган бобида Хоразмий ҳукмдорга тилак тиларкан, унинг давлатини қуёшдек порлоқ бўлишини истади. Бунда

¹ Навоийнинг нигоҳи тушган... –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986, 239-бет.

² Ўша китоб. 56-бет.

“давлат” деганда олтин, кумуш сингари моддий бойликлар назарда тутилади:

*Қуёштек давлатинг тобанда бўлсун
Эшигингда ети кўк банда бўлсун.¹*

Байтдаги ўхшатишмиш (давлат) билан ўхшатишган (қуёш) нинг ўзаро муносиблиги уларнинг порлоқлигидадир. Шу билан бирга ижодкор қуёшнинг қиёматгача зиё сочиб туришига ҳам ишора қилади ва кейинги мисрадаги “ети кўк” бирикмасини қўллашда шоирга қуёшнинг беминнат хизмат қилганлиги яққол кўзга ташланади. Хоразмий давлатни қуёшга қйёслаш билан унинг қўп бўлиши, битмас-туганмаслигини муболағавий йўсинда ифодалайди ҳамда Муҳаммадхўжабек давлати дунёда ягона бўлишини кўрсатиш мақсадида қуёш воситасида “ети кўк” бирикмасини маҳорат билан қўллайди. Умуман олганда, “Муҳаббатнома” да ижодкорнинг қуёш ва ой тимсолларидан фойдаланишда чуқур мулоҳаза асосида масалага ёндашганлиги сезилиб туради. Чунончи:

*Пари рухсораларнинг кўркабойи
Юзунг - наврўз-у, қошинг - байрам ойи.²*

Маъшуқа - пари рухсораларнинг энг кўрклиси. Юзи - наврўз. Нарвўзнинг луғавий маъноси “янги кун”. “Кун” туркий тилда қуёшнинг маънодоши ҳисобланади. Демак, ёрнинг юзи қуёш, унинг қоши эса - байрам ойи. Байрам ойи деганда рамазон ҳайити назарда тутилади. Шу муборак кун ва шу куни самода янги ой - ҳилолнинг кўринишини назарда тутган улуғ мутафаккир Алишер Навоий 1464 йил 14 апрель (ҳижрий 873 йил 1 шаввол) рамазон ҳайити куни Султон Ҳусайн Бойқаронинг таҳният (шоҳни муборакбод этиш) маросими муносабати билан ёзилган машхур қасидасини “Ҳилолия” деб номлаши фикримизни қувватлантиради. Хоразмий ҳар иккала самовий жисмнинг осмонда намоён бўлиши ибтидосидаги гўзалликни маъшуқа сиймосига қиёслайди. Шундай қилиб, қуёшдек нур ёғдириб ҳарорати сезилиб турган, бетакрор чиройи билан масрур, ҳилол янглиғ гўзал қошли, ҳуснда якто севикли образи шеърхон кўз ўнгида гавдаланади. Байтда халқимиз асрлар давомида эъзозлаб келаётган Наврўз байрами ва Рамазон ҳайитига ишора қилиниши шоир наздидаги ёр образини янада муқаддаслаштиради. Бу ўзига хос бадиий услуби билан “Муҳаббатнома” муаллифи нозик ишоралар асосида сўз таъсирчалигини оширишга муваффақ бўлган, дейиш мумкин.

Хоразмий ижодида қуёш ва ойнинг турли ҳолатдаги кўринишларидан чиройли манзаралар яратиш, гўзал, оҳори тўкилмаган (оригинал) ўхшатишлар вужудга келтириш ва шу асосда сўзнинг сеҳрли кучини сездириш бўрттиб кўринади. Қуйидаги байтда шоир анъанавий ташбеҳга мурожаат этиб, уни янгича жило билан сайқаллаштирганлиги диққатни тортади:

*Тишинг, лаълинг гуҳар жон дуржи ичра,
Юзунг, қошинг - Қуёш Ой буржи ичра³*

Маъшуканинг оппоқ тишлари, қип-қизил лаби жон дуржи (сандиғи) ичидаги гавҳар, юзи ва қоши эса Ой буржига кирган Қуёшга қиёсланган. Гавҳар ёки гуҳар инжу, дур, ёқут, олмос каби қимматбаҳо тошларнинг умумий номи. Бундай ноёб жавоҳирлар кичик сандиқчалар ичида асраб келинади. Севикли ёрнинг ана шундай гавҳарларни хотирга

¹ Ўша китоб, 46-бет.

² Ўша китоб, 57-бет.

³ Ўша китоб, 57-бет.

келтирувчи тишлари ва лаби эса жон сандиғи бўлган унинг кўркем вужуди ичида муҳофаза қилинади. Шунингдек, гавҳарнинг туб, асос сингари мажозий маъноларидан маъшуқанинг бадиий тасвири келтирилган узвларида ҳам жон бахш этиш хусусияти мавжудлиги аёнлашади. Хоразмий байтнинг иккинчи сатрида маҳбубанинг юзи ва қошини анъанавий қиёсга суяниб, шунчаки қуёш ва ҳилолга нисбат бериш билан кифояланмайди. Қуёшнинг самодаги ҳаракати, турли буржларга кириши, жумладан, унинг Ой буржидаги ҳолати шоирга маъшуқа сиймоси тасвири учун жўшқин илҳом бахш этади. Ой аслида бурж ҳисобланмайди. Буржлар - юлдуз туркумлари дир. Биз бу ҳақда кейинги бобда алоҳида тўхталамиз. Бироқ бадиий тасвир шоир тахайюлининг самарасидир. Ижодкор ўй-хаёлида Ой бурж тарзида намоён бўлиши мумкин. Ана шу тахайюл асосида Ой деганда Ҳилол назарда тутилади. У самода айнан қош шаклида турибди. Ўша буржга кириб келган Қуёш эса - маъшуқанинг порлоқ юзи. Қўлланилган қиёслар воситасида маъшуқа сиймоси ниҳоятда муқаддаслаштирилганлигини сезиш мумкин. Шунини алоҳида эътироф этмоқ ўринлики, мумтоз шеъриятда шеър қахрамони учун маъшуқа оламдаги барча жонли ва жонсизлардан муқаддас саналади. Баъзи ўринларда ана шу муқаддасликни янада ошириб, бўрттириб кўрсатиш мақсадида борлиқдаги ёруғлик манбаи, эзгулик тимсоллари бўлган қуёш, ой ва уларга хос бўлган фазилатлардан маъшуқа устун қўйилади. Бу ҳолат турли хил кўринишларда ўз ифодасини топади:

*Юзунг нури қуёшнинг нури ўртар,
Соқоқинг шуъласи оламни ўртар¹.*

Юсуф Хос Ҳожиб қуёшни адолат тимсоли сифатида тасвирлашига асосий сабаб унинг бутун борлиқни бирдек ёритиши, олам аҳли унинг нуридан баҳраманд бўлиши эди. Хоразмийнинг юқоридаги байтида тасвирланишича, маъшуқа юзининг нури хуршид шуъласидан бир неча баробар порлоқ ҳамда ҳароратли. Порлоқ юздан таралаётган нур қуёшнинг нурларини куйдирса, ёр бағбағасининг шуъласи оламни куйдиради. Биз бундай мисолни ой тимсоли воситасида ҳам келтиришимиз мумкин:

*Саломимни текур ул кўркабойга
Ким, урур чехраси минг таъна ойга².*

Кўркабой - гўзалликка тенгсиз маъшуқа. У шу қадар гўзалки, бу ёруғ оламда унинг қиёси йўқ. Шу боис ёр чехраси ойга қиёсланади. Ойга таъна қилинишига асос бу осмон ёритқичининг ҳам ҳуснга бойлигидир. У тунда фазо маликаси сингари товланиб туради. Маъшуқа эса чиройлиликда уни назарга илмайди. Бундай мисолларни Лутфий шеъриятида ҳам кўп учратишимиз мумкин:

*Тун кеча ўн турт тунги ойни кўрмиш юзунг,
Ушбу кун ойнинг жамоли ичра нуқсон кўрнадур³.*

Мазкур байтни хусни таълил санъатининг ёркин намунаси дейиш мумкин. “Ўн турт тунги ой” бирикмасида ойнинг тўлишиб бораётганлиги назарда тутилади. Бундай ҳолатда унинг юзидаги доғлари яққол кўзга кўрина бошлади. Шоир ана шу табиий манзарадан ижодий фойдаланиб, гуё ой маъшуқа жамолини кўргани учун унинг юзига доғлар пайдо

¹ Ўша китоб, 56-бет.

² Ўша китоб, 56-бет.

³ Лутфий.. Девон. Гул ва Наврўз. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1965, 91-бет.

бўлганини бадий ифода этади. Худди шундай ҳолат билан боғлиқ Мавлоно Лутфийнинг бошқа бир байти ҳам эътиборга лойиқ:

*Хусн давридур ғанимат, эмди қўй юзума-юз,
Ой нечаким бўлса комил, юз урар нуқсон сори¹.*

Ойнинг тўлишиб, мукаммаллашиб боргани сари юзидаги “нуқсон”лари кўзга ташланиб қолади. Худди шундай хусн даври ёшлик ҳам ғанимат, ўткинчи. Шу сабаб шеър қаҳрамони маъшуқага қарата “қўй юзума юз” дея мурожаат қилади, чунки ошиқ доимо висолга интилади. Шоир байтда ифодалаган ғояни ўқувчига тўлиқ етказиш учун ойнинг хусусиятидан маҳорат билан фойдалана олган. Атоийнинг қуйидаги байтида маъшуқанинг соҳибжамол, тенгсиз назокату нафосат соҳиби эканлигини эътироф этиш мақсадида иккала тимсолдан фойдаланганлиги айрича кўриниш сифатида кўзга ташланади:

*Мен нечук ташбеҳ этай ул юзни ою кунгаким,
Нисбати йўқдур тажаллий юзининг кўзгу била².*

Байтда қўлланган “тажаллий юзи” бирикмаси тасаввуфий моҳият касб этиб, ундаги маъно ришталари кўпроқ илоҳий ишқ билан боғланганлигига ишора қилади. Зеро, мутасаввифлар фикрича, бутун олам Ҳаққи мутлақ тажаллийси (жилваланиши)нинг ҳосиласи бўлган кўзгудир. Бироқ Аллоҳ тенгсиз гўзаллигининг шоир назмидаги ифодаси бўлмиш “тажаллий юзи”ни борлиқдаги турли ашё ва ҳодисалар - кўзгу билан муқояса қилиб бўлмайди, чунки улар азалий ва абадий қудрат Соҳибининг бутундан ажралган сифатларидан зоҳир бўлган муваққат, ўткинчи кўринишларгина, холос. Айни мантиққа таянган ижодкор байтнинг дастлабки мисрасида Аллоҳнинг қиёссиз кўрки маъносида қўлланган “ул юз”ни хусну тароватда самовий жисмлар ичра якто бўлган ою кунга ҳам ўхшатиб бўлмаслигини эътироф этади. Маъшуқа тимсолини юқоридаги йусинда ифодалаш майли “Малик ул-калом” Мавлоно Лутфийнинг қуйидаги байтида ҳам кузатилади:

*Ой қўтонлаб ажз учун бўлди ҳисори тун кеча
Тутти ҳуснунга мусаллам дунйининг моҳиятин³.*

Улуғ шоир самовий ҳодисаларга ниҳоятда синчковлик билан назар ташлаб, уларга мурожаат асосида шеърхонга завқ шавқ бағишловчи бадий лавҳалар ижод этади. Юқоридаги байт худди шундай назмий яратмаларнинг ноёб намунасидир. Унда ойнинг қўтонлаши - ўтов тикиши, яъни атрофида заррин ҳалқаларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ табиий ҳодисага таянилади. Ой қўтонласа, бироз хиралашади. Ижодкор ой ва унинг теграсидаги заррин ҳалқаларни “тун ҳисори” - қоронғулик бағрида қолган қалъага қиёслайди. Ойнинг “тун ҳисори”га айланиб қолишининг боиси унинг заифлашиб қолгани учун бутун самони нурлари билан чароғбон қилолмагани, хийла тийралашганидир. Ой ожиз ва бечораҳол бўлганидан севикли ёр хуснининг гўзаллигига дунё моҳиятидан (аслидан) мусаллам тутади - маъшуқанинг қиёссиз жамолига тан беради. Кўринадики, ижодкор хаёлидаги лавҳани бадийлаштиришда жонлантириш тасвирий воситасига мурожаат қилиниши ўзига хос жозибанинг ҳосил бўлишига сабабчи бўлган.

¹ Ўша китоб, 265-бет.

² Навоийнинг нигоҳи тушган... - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986, 219-бет.

³ Лутфий. Девон. Гул ва Наврўз. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1965, 187-бет.

Само ёритқичлари илҳом манбаи саналиб, уларнинг фазодаги ўрни ҳам ижод аҳли учун шеърхон туйғуларини жунбушга келтирувчи омилга айланган. Бунда шоир кўпинча ташхис, хусни таълил сингари тасвирий воситаларга мурожаат қилиб, маъшуқа таърифига урғу беришади. Бошдан охир беназир гўзаллик соҳиби бўлган севикли таъриф-у тавсифига бағишланган ғазаллардаги қуёш ва ой тимсоллари иштирок этган байтларда ёр гўзаллигининг тавсифи энг юқори нуқтага кўтарилади. Айнан ана шу икки тимсол кўлланган байтлардаги ғазал оҳангдорлиги ҳам юқори пардаларда бўлганлигини сезиш мумкин. Лутфий ғазалларидан бирининг қуйида келтирилган дастлабки тўрт байти ҳам худди шундай хусусиятга эга:

*Ҳақ ул кунким жамолинг бор этибтур,
Жаҳон хуснин борин сизга берибтур.
Парию одами мундоқ хуб эрмас,
Фаришта гуйиё кўктин энибтур.
Қуёш ойдек юзунгинг хижлатидин,
Қочиб тўртунчи кўк узра чиқибтур,
Юзунг ногоҳ кўриб ойтек соғиндим,
Магар хушу хирад мендин кетубтур¹.*

Келтирилган парчанинг биринчи, иккинчи байтларида кузатиладиган рангинлик кейинги мисраларда янада такомилга етказилади. Бунда маъшуқа юзи ойга ташбеҳ қилиниб, қуёшга инсонга хос хусусиятлар ташхис санъати воситасида кўчирилади. Байтда тасвирланишича, Қуёш ёрнинг ойдек жамолидан хижолат чекади ва қочиб тўртинчи кўкузра чиқади. Қуёш тўртинчи фалак сайёраси эканлиги ҳақида биз нужум илми маълумотлари, Юсуф Хос Ҳожиб ва Алишер Навоий асарларидаги ишораларга таянган ҳолда айрим мулоҳазаларимизни баён қилган эдик. Кўринадики, Қуръони каримда эътироф этилган етти қат осмон тушунчаси кўпчилик мумтоз адабиёт намояналарининг ижодида учрайди Жумладан, Лутфий ҳам уни эътироф этмоқда. Фақат бу таъкидга янги маъно юклатилган. Зеро, шеърятнинг вазифаси сайёраларнинг фазодаги ўрнини англатиш, аниқ илмий маълумотлар бериш бўлмай, балки фанга таянган ҳолда гўзал бадий манзаралар яратиш, фалсафий, ахлоқий, маънавий қарашларни ифодалаш ва ҳоказолардан иборат. Шунга кўра шоир Қуёш ёрнинг жамолидан хижолат чекиб, тўртинчи кўк узра чиққан деб хусни таълил санъатини қўллайди. Бунга, албатта, олдинги байтдаги “Фаришта гуйиё кўктин энибтур” мисраси ҳам восита бўлиб хизмат қилади. Фариштанинг кўкдан тушиши билан Қуёшнинг тўртинчи фалакка чиқиши орасида қарама-қаршилик бор. Қуёш ва фаришта ҳаракат йўналишини қаршилантириш асосида яна илгариги мақсад қуёшдан-да гўзал маъшуқа васф этилади.

Мазкур парчада фаришта маъшуқага ташбеҳ қилинганлиги боис унинг чиройидан хижолатланган Қуёш фариштадан ўзини олиб қочади. Тўртинчи байтда лирик қаҳрамон маъшуқа юзини кўриб, ёрни Ойдек соғиниши ва аклу хушидан жудо бўлиши ўз ифодасини топган. Икки байтда ой икки нарсага қиёсланади. Биринчиси - маъшуқа юзи, иккинчиси - соғиниш. Бу ҳам шоир ижодий салоҳияти юксаклигининг белгисидир. Ижодкор маҳорат билан аввал ойни тенгсиз гўзаллик соҳиби бўлган ёр юзига қиёсласа, кейинги байтда ойнинг ёлғизлиги, самодаги кўринишидан гуё изтироб чекаётганлигини тахайюл орқали бир-бирига қарама-қарши ҳолатларга ташбеҳ қила олади. Бу эса мазкур тимсол шеърятда

¹ Ўша китоб, 72-бет.